

A D V A ה **ו** ד **א**
C E N T E R

INFORMATION ON EQUALITY AND SOCIAL JUSTICE IN ISRAEL
מידע על שוויון וצדק חברתי בישראל
מרכז «אדא» - מלומות חול המסווה והעדלה הלמלמעה פי ישראל

ישראל והמשבר העולמי: אפשר גם אחרת

ד"ר שלמה סבירסקי וד"ר דני פילק (עורכים)

מרץ 2009

מרכז אדווה, ת.ד. 36529, תל-אביב 61364, טל. 03-5608871, פקס. 03-5602205
Adva Center, POB 36529, Tel Aviv 61364, Tel. 03-5608871, Fax. 03-5602205
e-mail: advainfo@bezeqint.net web site: <http://www.adva.org>

תוכן עניינים

5	מבוא - דני פילק ושלמה סבירסקי
7	המשבר הפיננסי/כלכלי, המדינה והתקציב - שלמה סבירסקי
11	משבר הקפיטליזם הפיננסי והבנקים המרכזיים - דניאל ממן וזאב רוזנהק
14	על שוק העבודה שקרס ותיקונו, השקעה וחיזוק ארגוני העובדים - יצחק ספורטא
19	במרתפי שוק העבודה: המשבר ושוק העבודה השניוני - נוגה דגן-בוזגלו
24	המשבר הכלכלי העולמי ומערכת הבריאות הישראלית - דני פילק
26	פנסיה בטוחה והשקעה "מניבה": שידוך לא מתאים - ברברה סבירסקי
30	לקראת חשיבה חדשה על דיור - יוברט לו-יון
33	את, אני והמשבר הכלכלי - יעל חסון וולריה סייגלשיפר
37	מגואדלופ ועד אירלנד: המשבר הקפיטליסטי והאיגודים המקצועיים - אפרים דוידי
42	התגובה בארצות סקנדינביה למשבר הנוכחי והתגובה למשבר של 1991-1995 בשבדיה - עמי וטורי
45	על שוורים, דובים ודמוקרטיה : התקשורת והמשבר הפיננסי - יוסי דהאן
52	המשבר של הקפיטליזם הפיננסי: סיכוי למדינת הרווחה? - זאב רוזנהק ומיכאל שלו
57	מה למעמדות ולכל זה? משברים כלכליים ומאבקים מעמדיים 1790-2008 - אורי רם

מבוא

דני פילק ושלמה סבירסקי*

המשבר הכלכלי העולמי הגיע לחופי ישראל. ברבעון האחרון של 2008 נרשמה צמיחה שלילית, לראשונה מאז המיתון הכלכלי יציר האינתיפאדה השנייה; הייצוא קטן; השקעות של זרים קטנו; הצריכה הפרטית קטנה; מספר המפוטרים והמובטלים גדל; הכנסות המדינה קטנות; תקציב הסיוע למגזר העסקי צפוי לגדול בעוד שתקציב המדינה לחינוך, בריאות ודיוור צפוי לקטון.

כל זאת עקב משבר פיננסי רחב היקף, שגלש והציף גם את הכלכלה הריאלית והתפשט מארצות הברית לכלל ארצות תבל.

על רקע המשבר החליט מרכז אדוה לפרסם קובץ מאמרים זה, במטרה לפתוח בדיון ציבורי בשאלה, כיצד ראוי שאנחנו, בישראל, נעצב את המדיניות החברתית והכלכלית העתידית, על בסיס הלקחים שניתן להפיק מן המשבר הנוכחי.

אין אנו תמימים לחשוב שניתן לעצב מדיניות שתמנע באופן מוחלט משברים עתידיים. הכלכלה הקפיטליסטית מאופיינת במשברים תקופתיים, והקפיטליזם הבלתי מרוסן מאופיין במשברים עמוקים במיוחד. דווקא אלה אשר קידמו את המדיניות הניאו-ליברלית, בעולם ובישראל, הם גם אלה שהבטיחו לנו כי השגשוג הכלכלי של השנים האחרונות מבשר על שלב חדש בהתפתחות האנושית, שבו אין עוד מקום למשברים ואף טענו כי הבעיה הפיננסית, שהיתה גלויה לעין כל, אינה טומנת בחובה סכנות כלשהן. שכן, כך טענו, הכלכלה בת זמננו פיתחה מוסדות יציבים ומתוחכמים המסוגלים למנוע מצבי משבר. רבים אף העזו לקבוע כי מיתון גדול כמו זה של שנות ה-30 של המאה הקודמת לא ייתכן עוד.

עתה מתברר לעין כל כי המודל הכלכלי הניאו-ליברלי, ששלט בכיפה בשלושים השנים האחרונות, תחילה בארצות הברית ובאנגליה ומאוחר יותר בארצות רבות ברחבי העולם, כולל ישראל, הוביל, למרות כל ההבטחות המרגיעות, למשבר החמור ביותר בשמונים השנים האחרונות. מה שחמור עוד יותר הוא העובדה שבמהלך שלושים השנים האחרונות הצליח הניאו-ליברליזם להנהיג מדיניות חברתית וכלכלית שהסיגה לאחור שורה ארוכה של הישגים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים שאיפיינו את התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. המודל הניאו-ליברלי היה מושתת על התפתחותו הבלתי מבוקרת של המגזר הפיננסי, הצטמצמות מעורבותה של המדינה בפעילות הכלכלית, מסחור חיי היום יום, הסגת מדינת הרווחה, דה-רגולציה של השווקים, הפחתת מסים לעשירים ולתאגידים ופערים חברתיים-כלכליים הולכים וגדלים, הן בין מדינות עשירות ועניות והן בין מעמדות שונים בתוך כל מדינה.

עד המשבר האחרון רווחה אצל קובעי המדיניות ברוב המדינות אמונה מוחלטת ב"יד הנעלמה של השוק". על פי תפיסה זו, בסופו של יום השווקים מאזנים את עצמם כך שלכל קונה יש מוכר, לכל דורש עבודה יש מקום עבודה, כל פרט וכל תאגיד ניזונים ממערכת

* ד"ר שלמה סבירסקי, מנהל אקדמי, מרכז אדוה.
ד"ר דני פילק, המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

מידע עשירות ומדויקות וכתוצאה מכל אלה, מערכת השוק יעילה הרבה יותר מאשר המנגנונים המדינתיים. אם יש תפקיד למנגנונים אלה הריהו בעיקר להבטיח שהמדינה לא תתערב בפעילות ה"חופשית" של השווקים. ואם יש פערים, הרי זה משום שהעשירים הם המנוע לצמיחה – צמיחה אשר תוביל, בסופו של דבר, לשגשוג כללי דרך "אפקט חלחול העושר כלפי מטה".

המשבר הנוכחי מראה עד כמה הנחות יסוד אלה היו מוטעות ועד כמה היה הסבל שהושת על העובדות והעובדים ברחבי העולם, בשם צמיחה עתידית, בלתי הכרחי. התברר שהמידע אינו זורם בחופשיות לכל הסוכנים, ואפילו פרשנים וכלכלנים ניאו-ליברליים מודים שהיה כאן משבר ידע. אפילו נגיד הבנק הפדרלי האמריקני לשעבר, אלן גרינספן, שהיה אחד מאלילי הניאו-ליברליזם, הודה לאחרונה שהוא כלל לא הבין את שוק הנגזרות של המשכנתאות. התברר עוד, כי הפערים המעמדיים והתעשרותם השערורייתית של העשירים, היו בבסיס המשבר, בדומה למה שקרה במשבר של 1929. היום, כמו אז, חוסר הבקרה והעושר המרוכז בידי מעטים, הביאו לקדחת ספקולטיבית, שבסופה מיתון כלכלי. בישראל, ממדיו של המשבר, בינתיים, מצומצמים יחסית למתרחש בארצות רבות אחרות. אולם ההשוואה אינה מנחמת, בייחוד לאור העובדה שהחברה הישראלית עדיין לא התאוששה כליל מן המיתון הכבד של שנות האינתיפאדה השנייה. אבל ישראל, כמוה כאנגליה וארצות הברית, נתונה מזה למעלה משני עשורים להגמוניה ניאו-ליברלית החוצה מפלגות. מאז הנהגתה של מדיניות החירום לייצוב המשק ב-1985 אנו מצויים בתהליך של הסגת המדינה וקידום האינטרסים של קבוצות ההון. בתמורה להבטחה מעורפלת ש"בסופו של דבר העושר יחלחל כלפי מטה" אנו נתונים למשטר פוליטי-כלכלי המחליש את הכוח המאורגן של העובדות והעובדים, מקטין שכר, מרחיב פערים, מצמק את המעמד הבינוני, מרכז את העושר בידי מעטים, מדלדל את השירותים הציבוריים ומצמצם את אפשרויות הקידום של קבוצות רבות באוכלוסייה.

שעת משבר היא שעת כושר לחשיבה מחדש. דבר זה חשוב במיוחד על רקע העובדה שחלק גדול מן הצעדים הננקטים עתה כדי לצאת מן המשבר מקורם בבית היוצר של המודל הניאו-ליברלי, בבחינת "יותר מאותו דבר": הצלה (בידי המדינה) של התאגידים הגדולים, הפחתת מסים וצמצום נוסף של מדינת הרווחה כדי לאזן את הוצאות הממשלה. אצלנו נשמעים כבר עתה קולות הדורשים קיצוץ נוסף של מערכת הביטחון הסוציאלי – דווקא כאשר ההזדקקות למערכת זאת גדולה במיוחד. פוליטיקאים, כלכלנים ופרשנים ניאו-ליברליים קוראים להפחתה נוספת של המסים, המשך תהליך ההפרטה (תחת הכותרת "רפורמות מבניות") ודה-רגולציה מוגברת. ואל נוכח ההפסדים של החוסכים לפנסיה מציעה הממשלה רשת ביטחון שאינה משנה את מבנה הבעלות של קרנות הפנסיה. אל נוכח תפיסות שכאלה אנו מבקשים להניח על שולחן הדיון הציבורי ניירות עמדה והצעות מדיניות שמבוססות על ראייה שונה של הטוב החברתי, של תפקיד המדינה ושל מעמדם של "כוחות השוק".

המשבר הפיננסי/כלכלי, המדינה והתקציב

שלמה סבירסקי*

המשבר הפיננסי והכלכלי הפוקד את ישראל ואת העולם מעניק לנו הזדמנות לבחון באופן ביקורתי את המדיניות המקרו-כלכלית/חברתית שנהגה בישראל ברבע המאה האחרונה.

ב-1985 הונהגה "מדיניות החירום לייצוב המשק", שהביאה עמה מעבר מתפיסה של מדינה מפתחת (developmental state) לתפיסה חדשה, אותה היטיב לתאר הכלכלן אבי בן בסט:

"[מעבר] ממשק שבו יש לממשלה מעורבות ניכרת כמעט בכל תחומי הפעילות הכלכלית במישרין ובעקיפין... לכלכלה המבוססת יותר ויותר על כוחות השוק ופתוחה לעולם הרחב".

לדברי בן בסט, המדובר היה בשלושה מהלכים עיקריים: (א) צמצום משקל הממשלה במשק; (ב) הצבת הצמיחה כיעד הראשי של המדיניות הכלכלית (וג) העברת האחריות לצמיחה מן הממשלה אל המגזר העסקי.¹ שלושה מהלכים אלה נתפסו בעיני מרבית הכלכלנים הישראליים, ובעצם, בעיני מרבית הכלכלנים בעולם בדור האחרון, כתמצית תורת הכלכלה כולה. זהו מה שקרוי הקונסנסוס הושינגטוני.

המדיניות החדשה באה לביטוי בצורות שונות: הפרטה של תאגידים ממשלתיים (והסתדרותיים), פירוק אגפים של המנגנון המדינתי שבעבר הובילו מהלכים של פיתוח, החלשת מנגנוני אכיפה וכיו"ב.

מעל כל אלה עמד התהליך של העברת משאבי ההון הקולקטיביים מרשות המדינה (וההסתדרות) לרשות מספר קטן יחסית של קבוצות הון משפחתיות. הדבר נעשה בכמה דרכים:

- (1) צמצום עקבי של המשאבים העומדים לרשות המדינה, ובראשם התקציב, במטרה מוצהרת "לפנות מקורות לטובת המגזר העסקי". זה נעשה בצורות שונות ובהן:
 - א. קביעת תקרה לגידול השנתי של ההוצאה התקציבית (כיום, 1.7%) וקביעת תקרה לגירעון התקציבי המותר (כיום – 1% תוצר);
 - ב. כתוצאה מכך, קיצוצים תקציביים תכופים;
 - ג. הפחתות מס לתאגידים ולעשירים, צעד אשר מצד אחד מקטין את המקורות העומדים לרשות המדינה ומצד שני מגדיל את משאבי קבוצות ההון.
- (2) העברת נתחי הון גדולים משימוש ציבורי לשימוש פרטי:
 - א. הדוגמא המשמעותית ביותר היא הפרטת קרנות הפנסיה, שבעבר היו בשליטה הסתדרותית ונהנו מגיבוי מדינתי, לידיהם של תאגידי פיננסים וביטוח.

* ד"ר שלמה סבירסקי, מנהל אקדמי, מרכז אדוה.
¹ בן בסט אבי (עורך), 'הקדמה', ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998, תל-אביב 2001.

- ב. שינוי בייעוד כספי החיסכון הפנסיוני: עד 2003, הם היו מושקעים ברובם (70%) באגרות חוב ממשלתיות; מאז, ניתן להשקיע את רובם (70%) בשוק ההון. החיסכון הפנסיוני, שבעבר שימש יעדי פיתוח של משק המדינה והמשק ההסתדרותי, משמש היום את היעדים העסקיים של קבוצות ההון המשפחתיות באמצעות "המשקיעים המוסדיים" (חברות הביטוח);
- ג. העברת כספי קופות הגמל למסלול קצבתי (במקום קבלתם כסכום אחד עם הפרישה) - צעד המותיר את כספי הגמל שנים נוספות בידי "המשקיעים המוסדיים".
- היום, רבע מאה לאחר השינוי במדיניות המקרו-כלכלית, מן הראוי להציג את השאלה, מה השיג השינוי. ניאו-ליברלים יטענו כי השינוי הוליד משק מודרני וצומח המתאפיין ברמת חיים (תמ"ג לנפש) קרובה לזו של ארצות המערב, הגם שלא של העשירות שבהן. מנגד, אפשר להעלות את הטענות הבאים:
- א. אין סיבה להניח כי הצמיחה והגידול בתמ"ג לנפש לא היו מושגים גם אילו נמשכה מדיניות ה-developmental state. צריך לזכור שהתשלובת התעשייתית-צבאית, שהקפיצה את כלכלת ישראל מדרגה, כוננה לפני 1985, תוך השקעה מאסיבית מתקציב המדינה – ולא של הון פרטי. צריך לציין עוד כי המהפך המדיניות של 1985 לא התחולל בגלל תחושה ודאית של כשלון המודל הקודם, אלא בגלל שחיקה גוברת במעמדן הציבורי של מפא"י וההסתדרות, בין אם בגלל ההסתאבות של שתיהן ובין אם בגלל זיהוין עם קבוצות אליטה. העובדה שהליכוד הגיע לשלטון ללא פלטפורמה פיתוחית (developmental) וללא מנגנון פיתוחי משלו תרמה גם היא למהפך.
- ב. מאז 1985 היו אמנם גלים של פיתוח כלכלי, אלא שפיתוח זה היה בלתי שוויוני, התרכז במספר מצומצם של ענפים ובראשם הפיננסים וההיי-טק והותיר בשוליים של תת-פיתוח אזורי ארץ רחבים וקבוצות אוכלוסייה רחבות.
- ג. התוצר הברור ביותר של 1985 הוא לאו דווקא בתחום ההישגים הכלכליים אלא בתחום מבנה המשק: התהוותן של קבוצות הון משפחתיות שלא היו קיימות קודם.
- ד. באשר לקבוצות הון אלה, אין זה ברור כלל וכלל כי הן אכן מבוססות ויציבות דיין כדי להפקיד בידיהן את הובלת הפיתוח הכלכלי. יתרה מזאת, במרבית ארצות תבל הפיתוח הכלכלי הוא תוצר של שילוב בין משאבי מדינה לבין משאבי ההון הפרטי. זה נכון גם לגבי ארצות הברית, הארץ המשמשת מודל של ניאו-ליברליות לישראל: ללא התמיכה המדינתית באוניברסיטאות ובתעשיות החלל והנשק, ארצות הברית לא היתה הופכת לכלכלה עשירה ומובילה. המשבר הפיננסי/כלכלי הנוכחי חשף עוד כי גם בארצות הברית, המדינה היא המוצא האחרון למימון (lender of last resort) – אפילו עבור המגזר הפיננסי המקומי, שהוא החזק והעשיר ביותר בעולם.

ה. המשבר הפיננסי/כלכלי חשף את המגבלות של קבוצות ההון בישראל: השקעות קוניוקטוראליות ואף ספקולטיביות; התמקדות גבוהה בנדל"ן; התמקדות גבוהה בחו"ל.

על רקע כל אלה, מן הראוי לקיים הערכה מחדש של המדיניות המקרו-כלכלית, כלהלן: התפיסה של 1985 לא עמדה במבחן, לא רק המבחן של המשבר הכלל-עולמי הנוכחי אלא גם המבחן ההיסטורי של שניים וחצי העשורים שחלפו מאז הונהגה. ישראל היא ארץ של תמ"ג לנפש גבוהה, יחסית, אך עם התפלגות פנימית מאוד לא שוויונית. שני-שלישים מן השכירים משתכרים לא יותר מ-5,500 ש"ח לחודש, ושליש משתכרים ברמה של שכר מינימום; אזורים רחבים של הארץ סובלים מתת-פיתוח; השירותים הממלכתיים – החינוך, ההשכלה הגבוהה, הבריאות, רשת הביטחון הסוציאלי - נתונים לשחיקה מתמשכת; ולצד מיעוט של עובדות ועובדים בעלי הכשרה גבוהה מאוד יש רוב של עובדות ועובדים בעלי הכשרה בינונית או נמוכה.

כדי לשנות את המגמה דרושה מעורבות פעילה, הן ברמת התכנון והן ברמת הניהול והמימון, של המדינה ושל הקהילה.

לשם זה יש צורך לרענן ולשדרג חלקים רבים של המנגנון המדינתי, שנשחקו מאוד מאז 1985, על רקע הטיעון כי "המגזר העסקי יודע לנהל טוב יותר מן המגזר הממשלתי". מלבד משרד האוצר ומשרד הביטחון, מרבית המשרדים זקוקים להחייאה.

ועוד: המדינה צריכה לשוב ולהיות גורם פעיל באמצעות המכשיר העיקרי העומד לרשותה, התקציב. מאז 1985, הלכה והשתרשה תפיסה ולפיה התקציב הוא גורם שלילי הטומן בחובו סכנות מקרו-כלכליות, ואשר על כן ייעודו העיקרי הוא להיות מקוצץ שוב ושוב על מנת "לפנות מקורות למגזר העסקי". כיום מדיניות התקציב צריכה להתבסס על תפיסה פעלתנית, ולפיה על המדינה להוביל תכניות פעולה מעשיות.

התקציב צריך לשמש כלי להשגת מטרות ארוכות טווח של החברה:

1. פיתוח כלכלי שוויוני ואוניברסלי;
2. טיפוח של חברה בריאה ומשכילה החיה ברווחה, על ידי אספקה של שירותי בריאות, חינוך, השכלה ורווחה אוניברסליים ושוויוניים.

בניגוד לאזהרות והפחדות הניאו-ליברלים, כל אלה אינם מצריכים בהכרח מדיניות תקציבית גירעונית או מופקרת, אלא פעילות על בסיס של ראייה לטווח ארוך. מצד שני, הם כן מצריכים מדיניות מס השואפת, מצד אחד, להגדיל השקעות בפיתוח כלכלי-חברתי, ומצד שני שואפת לצמצם את האי-שוויון בחברה הישראלית.

ועוד – אם אנו חפצים במדיניות פיתוח אוניברסלית ושוויונית, על המדינה ועל הקהילה, ובתוכה העובדים, לשוב וליטול חלק – לצד המגזר העסקי - בניהול הצבר ההון, בראש ובראשונה באמצעות החזרת החסכון הפנסיוני לשליטה ציבורית.

ניהול ציבורי של הצבר ההון יאפשר מדיניות השקעות ופיתוח המבוססת על ראייה כוללת של החברה ושל המשק בישראל – במקום רק על האינטרסים המזדמנים של קבוצות ההון. היעדים המרכזיים שלה צריכים להיות:

1. השקעה בישראל קודם להשקעה בחו"ל;
2. שדרוג טכנולוגי של כלל ענפי המשק ולא רק של הפיננסים וההיי טק;

3. השקעות באזורים אליהם קבוצות ההון אינן פונות, ובראשם הנגב והגליל, ושם - ביישובים הערביים.

יש לציין כי הדגם של ניהול ציבורי ושיתופי של מדיניות הפיתוח כמו גם של הצבר ההון איננו תופעה נדירה. נהפוך הוא: ראשית, הוא שימש בעבר הלא רחוק את ישראל, ודווקא בתקופת הפיתוח והצמיחה הגבוהה ביותר שלה, כאשר חברת העובדים של ההסתדרות שיחקה תפקיד מוביל. שנית, מודלים שכאלה מתקיימים גם כיום בארצות שונות ובהן פינלנד, אירלנד, יפאן וסין.

יתרה מזאת, יש דוגמאות רבות לניהול ציבורי של החסכון הפנסיוני תוך שימוש בכספים למען פיתוח שוויוני ובר קיימא: קרן הפנסיה של עובדי מדינת קליפורניה, קרן הפנסיה של עובדי המדינה בקנדה, קרן הפנסיה של איגודי המרצים האוניברסיטאיים בארצות הברית, קרן הפנסיה של איגודי המורים בארצות הברית, קרנות הפנסיה הממלכתיות וקרנות הפנסיה של האיגודים המקצועיים בארצות סקנדינביה, ועוד.

משבר הקפיטליזם הפיננסי והבנקים המרכזיים

דניאל ממן, זאב רוזנהק*

החל בשנת 2007 נקלע הקפיטליזם הפיננסי למשבר חמור ביותר, אשר הלך והתעצם במהלך שנת 2008. לדעת רבים המשבר עלול להשתוות בחומרתו לשפל הגדול של שנות ה-30 של המאה הקודמת. שורה של גורמים תרמו להיווצרות המשבר. ברמה המיידית אחד החשובים שבהם הוא האשראי הזול שעמד לרשות השחקנים הכלכליים בארה"ב כתוצאה ממדיניות הריבית הנמוכה בה נקט הפדרל רזרב (הבנק המרכזי האמריקני) מאז שנת 2001. ברמה היסודית יותר, המשבר הוא תולדה של מגמה עמוקה של דה-רגולציה של המערכת הפיננסית הגלובלית, והפיכתה של הפעילות הפיננסית, המנותקת במידה ניכרת מפעילות הכלכלית ה"ריאלית", למקור עיקרי להצבר הון וריכוזו. במילים אחרות, הסיבות המבניות והמוסדיות למשבר נטועים בעקרונות היסוד של המשטר הניאו-ליברלי. עם פרוץ המשבר, הבנקים המרכזיים במדינות הקפיטליסטיות המתקדמות מתגלים כשחקנים חשובים ביותר הפועלים ברמה המקומית והגלובלית כדי להתמודד עם המשבר ולהציל את המערכת הפיננסית מקריסה.

עד סוף שנות השבעים של המאה הקודמת, בנקים מרכזיים היו שחקנים יחסית שוליים הן בכלכלה הפוליטית המקומית והן בגלובלית. בתקופת הדומיננטיות של פרדיגמת המדיניות הקיינסיאנית, בנקים מרכזיים היו ברוב מדינות העולם כפופים לממשלה ובעיקר למשרדי האוצר, ויישמו את המדיניות המוניטרית בהתאם למטרות המקרו-כלכליות שקבעו הממשלות. צמיחה ותעסוקה מלאה הוגדרו אז כמטרות עיקריות של הניהול המקרו-כלכלי, והמעורבות הישירה של המדינה בכלכלה נתפסה כדרך היעילה ביותר להשגתן. בישראל, כמו במדינות פריפריאליות למחצה אחרות, המדינה פעלה ליצירה של כלכלה מודרנית ולתיעוש מואץ, בעיקר באמצעות שליטה על תהליכי הגיוס וההקצאה של הון. בהקשר זה, בנק ישראל, כמו בנקים מרכזיים אחרים, שימש כלי בידי הממשלה לניהול ההקצאה של הון מסובסד לחברות בבעלות המדינה, ההסתדרות ובבעלות פרטית. תפקיד נוסף של בנק ישראל, בדומה למה שאירע במדינות רבות אחרות, היה המימון של חלק ניכר של הגירעונות התקציביים של הממשלה. שני תפקידים אלה היו קשורים לתהליך הרחב של בניית כלכלה קפיטליסטית מלמעלה על ידי המדינה.

בשני העשורים האחרונים של המאה ה-20 חלה תמורה מרחיקת לכת במעמדם של בנקים מרכזיים ברחבי העולם, אשר קשורה באופן הדוק להתחזקות והתפשטותה של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית. עיקרי אותה פרדיגמה כוללים מתן עצמאות לבנקים המרכזיים, הסרת המחסומים בפני תנועה חופשית של סחורות, שירותים והון, הפרטה של נכסים ציבוריים, ליברליזציה של השווקים הפיננסיים, אימוץ מדיניות של משמעת פיסקלית ומוניטרית, הפחתת מסים לחברות ולבעלי ההכנסות הגבוהות, צמצום הוויסות של הפעילות הכלכלית והפיקוח הישיר עליה, הגמשת שוק העבודה, צמצום ניכר של מדינת הרווחה והחלשת האיגודים המקצועיים. לעומת הדעה המקובלת, במסגרת המשטר

* ד"ר דניאל ממן, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
ד"ר זאב רוזנהק, המחלקה לסוציולוגיה, מדעי המדינה ותקשורת, אוניברסיטה הפתוחה.

הניאו-ליברלי המדינה לא נסוגה מהזירה הכלכלית, אלא שדפוסי מעורבותה משתנים ופעילותה מכוונת ליצירה של שווקים "חופשיים" והבטחת התנאים שמאפשרים לשחקנים פרטיים לצבור הון. בהקשר זה, בנקים מרכזיים החלו למלא תפקיד מפתח בדפוס של ניהול מקרו-כלכלי שנועד לאפשר ולעודד הצבר הון באמצעות פעילות השווקים, בעיקר, אך לא רק, השווקים הפיננסיים.

בתהליך הדרגתי שהחל באמצע שנות השמונים של המאה שעברה, בנק ישראל הלך והתחזק והפך לשחקן עצמאי ובעל עוצמה מוסדית ופוליטית ניכרת. ביטוי לכך הוא יכולתו של הבנק המרכזי לקבוע באופן אוטונומי למדי את המדיניות המוניטרית, להשפיע רבות על קביעת המדיניות הפיסקלית ועל היבטים נוספים של המדיניות הכלכלית, וליזום ולקדם שינויים מוסדיים שמטרתם לבצר את העקרונות של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית. התעצמותו של בנק ישראל היא לא רק תוצאה של התחזקות הפרדיגמה הניאו-ליברלית אלא הוא תרם באופן פעיל לקידומה ולמיסודה של אותה פרדיגמה. מקור מרכזי לעוצמה שרכש בנק ישראל היא הצלחתו להציב את עצמו כסוכנות א-פוליטית המשמיעה את הקול הסמכותי של המומחיות בענייני הניהול הכלכלי, מומחיות הנשענת על מודלים תיאורטיים ניאו-קלאסיים שהפכו לדומיננטיים בדיסציפלינת הכלכלה. מקור נוסף לעצמתו נובע ממיקומו המוסדי בתפר שבין השדה המקומי לבין השדה הגלובלי. מצד אחד בנקים מרכזיים הם אחד המרכיבים המוסדיים העיקריים של המדינה המודרנית, אך בד בבד הם גם ארגונים בעלי אוריינטציה גלובלית שמשוברים באופן עמוק ברשתות טרנס-לאומיות של בנקים מרכזיים, ארגונים פיננסיים בינלאומיים וקהילת הידע הכלכלני. מיקום זה העניק לבנק ישראל את היכולת להנכיח מודלים מוסדיים ודפוסי מדיניות המגלמים את פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית בתוך מנגנון המדינה. הורדת האינפלציה והשגת יציבות מחירים, גם במחיר של האטת הפעילות הכלכלית ועלייה באבטלה, הפכו למטרות-העל של הניהול המקרו-כלכלי, והריסון המוניטרי והפיסקלי הוגדרו כדפוסי מדיניות לא רק ראויים אלא גם הכרחיים ומובנים מאליהם. כמו-כן, הליברליזציה של השווקים הפיננסיים, שילובם במערכת הפיננסית הגלובלית, והפיכתם לאפיק מרכזי להצבר הון הפכו לעקרונות יסוד של פעילות המדינה הישראלית.

האם המשבר של הקפיטליזם הפיננסי מוליך לשינוי יסודי בדפוסי הפעילות של הבנקים המרכזיים? ברמת ההגדרה של תפקיד המדיניות המוניטרית בניהול המקרו-כלכלי נראה שכן. בעוד שהתפיסה הדומיננטית טרם המשבר גרסה שהמדיניות המוניטרית צריכה להיות מכוונת אך ורק להשגת יציבות מחירים ושמירה עליה, ושהיא לא יכולה לתרום לצמיחה כלכלית אמיתית, במהלך 2008 בנקים מרכזיים ברחבי העולם השתמשו בכלים של מדיניות מוניטרית מרחיבה כדי להמריץ את הפעילות הכלכלית בניסיון למנוע, או לפחות להפחית את חומרת המשבר. כך למשל, בחודש אוקטובר 2008 בנקים מרכזיים של מספר מדינות מפתח במערכת העולמית (הפדרל רזרב האמריקאי, הבנק המרכזי האירופי, הבנקים המרכזיים של בריטניה, קנדה, סין ושוויץ) הורידו בו ביום ובאופן מתואם את שיעורי הריבית באופן דרסטי. בנקים מרכזיים במדינות נוספות, כמו אוסטרליה וישראל, היו שותפים בסוד העניין ופעלו גם הם להורדת הריבית. המדיניות של הרחבה מוניטרית, שמובילים הבנקים המרכזיים האמריקאי והאירופאי, אומצה גם בישראל. שיעור הריבית

של בנק ישראל ירד מ-4.25% בספטמבר 2008 ל-1.75% בינואר 2009. בנוסף להורדות ריבית, חלק ניכר מהבנקים מרכזיים בעולם אימצו כלי מדיניות נוספים שנועדו להגביר את הנזילות הכספית, כמו הגדלת ההלוואות המוניטריות לבנקים, רכישת אגרות חוב ממשלתיות ורכישת אגרות חוב של תאגידים. כמו-כן, בנקים מרכזיים, בעיקר זה האמריקאי, מאיצים בממשלותיהם להזרים היקפים אדירים של הון למוסדות פיננסיים, כמו בנקים, בתי השקעות וחברות ביטוח, כדי להציל אותם מקריסה.

על אף האקטיביזם הכביכול קיינסיאני של הבנקים המרכזיים בעת המשבר, השאלה האם מדובר בנטישה של עיקרי הפרדיגמה הניאו-ליברלית נשארת פתוחה. לעת עתה הפעילות של הבנקים המרכזיים מכוונת בראש ובראשונה להצלתה של המערכת הפיננסית הגלובלית באמצעות סיוע להון, ומוגדרת כצעד חרום הכרחי בשל "כשל שוק", עמוק אומנם אך זמני במהותו. ניראה שהעיקרון המנחה ממשיך להיות האמונה הניאו-ליברלית ביכולתם של השווקים לווסת את עצמם, גם אם לפעמים הם זקוקים ל"עזרה קטנה" מהמדינה. כמו-כן, הנחת היסוד ממשיכה להיות שהשווקים הפיננסיים אמורים להיות המקור העיקרי להצבר הון בקפיטליזם המתקדם. יחד עם זאת, יש לזכור כי שינויים מוסדיים יסודיים הם לעיתים תוצאה של תהליכים מצטברים והשלכותיהם הם בלתי-מכוונות. אם-כך, יתכן כי דפוסי הפעולה האקטיביסטיים שהבנקים המרכזיים נאלצים לנקוט כדי להציל את המערכת הפיננסית יביאו בסופו של דבר לתמורה בסיסית בהגדרת תפקידיהם, ושל המדינה בכלל, כמנגנונים חיוניים לוויסות פוליטי וחברתי של השווקים.

על שוק העבודה שקרס ותיקונו, השקעה וחיזוק ארגוני העובדים

יצחק ספורטא*

בעוד שכולם מדברים על שוק ההון שקרס, אף אחד לא מדבר על קריסתו של שוק העבודה. זאת מכיוון שמצבם של עובדים, בעיקר, אלה שנידונו לעבוד במקצועות שבהם השכר נמוך, אינם מעניינם של אלה העוסקים בכלכלה, יהיו אלה אנשי אוניברסיטה או סוחרים של ניירות, שלעתים מתגלה שהם חסרי ערך. קריסתו של שוק העבודה מתבטאת בהחלשת כוחם של עובדים, בשיטות העסקה מנצלות ובעקיפת חוקי המגן שנועדו לאפשר לעובדים מעמד של כבוד בשוק העבודה.

מה קרה בשוק העבודה שגרם לכך שעובדים רבים יהיו לא מוגנים ומנוצלים? מתבונן מן הצד שאינו בקי בפרטים יכול היה לחשוב שמצבם דווקא שופר. הנה האבטלה בישראל ירדה משיא של 10.7% ב-2003 ל-7.3% ב-2007 ול-6% באוקטובר 2008 (אבל בעתיד הקרוב שיעור זה יעלה). גם החקיקה בנושא נראית מרשימה: מ-1972 יש דמי אבטלה בישראל, כמו גם חוקי מגן רבים המסדירים את זכויותיהם של המוגדרים כעובדים - חופשה שנתית, דמי מחלה, חוק הגנת שכר, חוק העסקת עובדים על ידי קבלני כח אדם, חוק למניעת הטרדה מינית, פיצויי פיטורין, הודעה מוקדמת, שעות עבודה ומנוחה ואפילו חוק שכר מינימום מ-1987. מלבד רשימה זאת יש חוקים כנגד אפליה בשוק העבודה, חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, חוק שוויון הזדמנויות בעבודה וחוק שוויון לאנשים עם מוגבלות. כמו גם חוקים המסדירים יחסי עבודה קיבוציים, ובראשם חוק הסכמים קיבוציים. כל כך הרבה חוקים - אז כיצד ייתכן שמצבם של חלק מהעובדים מורע? כמו במקומות אחרים, גם בישראל חוקים אינם אלא הדמות המאופרת של החברה. כיוון שיש הנחה מובלעת שחוקים מטבעם מיושמים ושמעסיקים גם הם בני אדם ואזרחים טובים ולכן ייטו לקיים חוקים גם אם הם מגבילים, כביכול, את זכויות הקניין שלהם. אלא שמתברר שחוקים לכשעצמם אינם מבטאים נכונה את אשר קורה בחברה. מלבד השכר - שהוא המרכיב החשוב ביותר הנוגע לעבודה. עובדים רבים נאלצים לעבוד באמצעות קבלנים למיניהם, קבלני עבודה וקבלני שירותים. מספרם של אלה נאמד במאות אלפים. עובדים אלה כוללים בעיקר את עובדי הניקיון והשמירה ואת עובדי חברות כוח האדם. אופן ההעסקה הזה מאפשר לארגונים כלכליים מכובדים להסתיר את ניצול העובדים בכך שהם חתומים על חוזים עם חברות אחרות המספקות עובדים כפי שמספקים מגבות ונייר טואלט. חסכון בשכר הוא אחד המעשים היעילים ביותר שיכולה לעשות הנהלה של ארגון - כך מקובל היום. שכר נמוך מבטא כישרון ניהולי שאין שני לו ואשר לפיכך הוא מתוגמל כראוי. חברות מבוססות במשק, כמו בנקים, יכולות להעסיק אלפי עובדים באמצעות קבלנים והאחריות החברתית שלהן מתבטאת בדרישה שאלו יעמדו בדרישות החוק, אלא שלא תמיד עומדות החברות על כך שאכן זה יקרה. נכון שזה יותר טוב מכלום אבל זה עדיין מעט מדי.

בישראל השליטה המוחלטת בשוק העבודה נתונה בידי מעסיקים. במערכת עבודה מאוזנת יותר יש מעמד ועוצמה לארגוני עובדים, אלא שאלו בישראל מגיעים במהירות

* ד"ר יצחק ספורטא, הפקולטה לניהול, אוניברסיטת תל אביב.

מרשימה לשיעורי התארגנות נמוכים מהנהוג במדינות אירופה. בשנות ה-80, כ-85% מהעובדים בישראל היו מאורגנים, ושיעור דומה הועסק באמצעות הסכמי השכר קיבוציים. כעת מדובר על כ-34% עובדים מאורגנים ועבור 56% מהעובדים יש אינדיקציה של קיום יחסי עבודה קיבוציים. בהשוואה למדינות אירופה, ובעיקר זו הצפונית, שיעור העובדים המאורגנים בישראל קטן כמו גם שיעורם של אלה המכוסים בהסכם קיבוצי. ראוי גם להזכיר שחלק ניכר מהעובדים המאורגנים מועסקים בשירות הציבורי ובחברות ממשלתיות. במגזר הפרטי שיעורם של העובדים המאורגנים נמוך ביותר ולדעתי אינו עולה על 10%, אף שאין סקר מוסמך הקובע את שיעורם.

בנוסף לכל אלה, המדינה על מנגנוניה הרבים אינה מגלה עניין בשוק העבודה. ייתכן ונדמה לה ששוק העבודה הוא מקום שבו יש שני צדדים שווי כוח ושעל כן אין להתערב בנעשה בו. בעיקר על רקע העובדה שלפי נתוני האבטלה המצב ממש טוב - גם אם לא לאורך זמן. וכאשר הכל טוב אין שום סיבה להשקיע.

ואכן מדינת ישראל משקיעה מעט מאוד בעובדים. זה מתחיל בדמי אבטלה נמוכים להפליא, הן מבחינת משך הזמן שעבורו משולמים דמי אבטלה והן מבחינת גובה הסכומים המשולמים. תוכנית פשוטה שהגיש לאחרונה הביטוח הלאומי מבקשת לשפר במעט את המצב בעיקר בעת משבר כלכלי, אבל בשלב זה לא נראה שמישהו מבין קובעי המדיניות ממש מתעניין בכך (אנדבלד, גוטליב וטולדנו, 2008). נמשיך בעובדה הפשוטה שרק כ-20% מן המובטלים מקבלים דמי אבטלה. ובכך שכ-14% מן העובדים אינם מקבלים שכר מינימום - בהשוואה ל-10.5% בשנת 1997 (יש חוק שכר מינימום מ-1987); בקרב צעירים השיעור הזה מגיע ל-33.2% (רותי סיני 2008). גם ההשקעה ההולכת וקטנה בהכשרה מקצועית מבטאת את חוסר העניין של המדינה בעובדים ומובטלים. ובנוסף, התפקוד הלא מבריק של שירות התעסוקה יחד עם השילוב הכפוי בתוכניות וויסקונסין למיניהן, מ"מהל"ב" עד "אורות תעסוקה", שמופעלות על ידי חברות פרטיות בינלאומיות וישראליות. כל הגישה היא של אילוץ אנשים להיכנס לשוק העבודה, גם דרך קיצוץ בלתי אפשרי של גמלאות וקצבאות של הביטוח הלאומי, בלי שום הבטחה שעבודה אכן תביא לרווחה כלכלית.

כדי שעבודה לא תהיה רק כורח אלא גם אמצעי שיאפשר לעובדים חיים בכבוד יש לנהל מדיניות מקיפה שזו מטרתה. מדיניות זו צריכה לכלול לא רק תוכניות מעשיות אלא גם שינוי משמעותי בגישה הכללית לעובדים ולמערכת יחסי העבודה. זאת, על מנת שהדיון לא יישאר במסגרת הנהוגה היום, שהיא בעיקרה תקציבית ונקבעת על ידי משרד האוצר והממשלה מבלי שיהיה בה אף נציג או נציגה שהתחום נמצא במרכז העניין שלהם. המדיניות המעשית צריך שתהיה בשני רבדים. האחד, מדיניות אקטיבית שגורמת לשיפור מצבם של עובדים, והשנייה, תמיכה, הקלה והגנה על האפשרות של התארגנותם של עובדים. מזה כמה עשורים מתקיים דיון במדיניות של "Labor Market Policies" הכוללת שיפור כישורי העובדים, הגדלת הביקוש לעובדים, שיפור ההתאמה בין עובדים למקומות עבודה ואמצעים כלכליים המאפשרים רמת חיים סבירה קיום בכבוד למשתתפים בתוכניות הללו, כולל דמי אבטלה וקיום המאפשרים לעובדים ולמובטלים רמת חיים סבירה גם כאשר הם מובטלים וגם כאשר הם עובדים (Rovelli and Bruno 2008).

לצורך קיומן של תוכניות כאלה ברמה סבירה יש להשקיע וההשקעה יכולה להגיע עד לכמעט חמישה אחוז מהתוצר; כך זה בדנמרק, קצת פחות בשבדיה והרבה פחות בארה"ב. במדינת ישראל ההשקעה בעובדים ובעולם העבודה נמוכה ואף קטנה לאורך השנים. ההקצאה להכשרה מקצועית עומדת בשבדיה על גובה של חצי אחוז מהתוצר, בערך, ובדנמרק על אחוז מהתוצר. בישראל ההוצאה קטנה הרבה יותר. במסמך של מרכז אדוה נמצא: "בשנת 2000, תקציב ההכשרה המקצועית עמד על 230.4 מיליון - שו"ס כסום הגבוה פי 2.5 מזה המוצע לשנת 2006 - 92.5 מיליון ש"ו. קיצוץ חריף זה משקף, בין השאר, קיצוץ של כ-20% ב-2003 וקיצוץ נוסף של כ-13% ב-2004" (מרכז אדוה 2006). מדובר בסכום שקשה אפילו לחשב את חלקו בתוצר, שעמד ב-2007 על 662.5 מיליארד שקל. אילו מדינת ישראל היית משקיעה בהכשרה מקצועית אחוז אחד מהתוצר אזי הסכום היה עולה על שישה מיליארד שקלים. וזה ממש לא קורה. ובמצב הפוליטי, החברתי והכלכלי הקיים, הסיכוי שזה יקרה שואף לאפס.

בראיון עם הכלכלן בעל פרס נובל ג'וזף שטיגליץ שפורסם ב-YNET ב-24 לפברואר 2006 (מראיין תני גולדשטיין) הוא אמר: "כדי לייצר עבודה צריך לתת הכשרה מקצועית. צריך להכשיר עובדים במקצועות שרלוונטיים לשוק, כמובן, כדי שילמדו לעבוד בתחומים שיש בהם עבודה. שוודיה היא אחת הדוגמאות למדינה שמשלמת קצבאות גבוהות אבל הצליחה להוריד את האבטלה כיוון שפיתחה הכשרה מקצועית".

ההשקעה צריכה להיעשות באופן הראוי כך שהתוכניות לא יובילו לניצולם ואובדן כבודם של בני אדם. תוכנית "אורות לתעסוקה" (מחליפתה של תוכנית "מהל"ב") אינה מתמקדת בהספקת מקומות עבודה סבירים בשכר הוגן ותוך הגנה על העובדים, אלא נועדה להפחית את תשלום הקצבאות ובעיקר את תשלומי הבטחת הכנסה. לצורך זה מתעמרים במובטלים או באלה שנמצאים מחוץ לשוק העבודה, ובעיקר בנשים, ובכך מאלצים אותם לבחור בין הרע לרע יותר. כך זה כאשר בני האדם נדמים בעיני קובעי המדיניות לבטלנים ופרזיטים שמטרתם בחיים לנצל את הקצבאות שממילא אינן נדיבות. לנוכח המשבר הכלכלי אנו שומעים שגם בארצות הברית, האידיאל של קובעי המדיניות בישראל, יושקעו כספים רבים בייצירת מקומות תעסוקה. מי אמר עבודות יזומות? כך שבעת משבר כלכלי גם מדינה זו אינה שוללת השקעה ממשלתית מסיבית. אלא שהחוכמה אינה להשקיע בעת משבר אלא כל הזמן, כיון שעובדים בשכר נמוך אינם נהנים מפירות הצמיחה גם כאשר המצב הכלכלי נראה סביר ואף יותר מכך.

המדינה שבה הובאו הדברים לידי מיצוי היא דנמרק. שם פותחה גישה הגורסת שיש לספק ביטחון תעסוקתי ברמת החברה וגמישות תעסוקתית ברמת הארגון. התוכנית נקראת FLEXICURITY (Madsen 2002, 2007 Commission of the European Communities). בתוכנית זו מושקעים בין ארבעה לחמישה אחוזי תוצר. בשבדיה הושקעו בתוכניות מהסוג הזה ב-2006 2.32% מהתוצר, בארה"ב לעומת זאת הייתה ההוצאה 0.38% (באתר של ה-OECD יש פירוט של ההוצאות בכל המדינות השותפות). בישראל, שבה התוצר הגיע בשנת 2007 ל-662.5 מיליארד שקל, ההוצאה על פי המודל הדני, אילו הונהג, הייתה אמורה להיות כ-29 מיליארד שקל, ואילו היינו מוציאים רק כמו השבדים אזי ההוצאה הייתה צריכה להיות כ-15 מיליארד שקל. האם מישהו מעלה על הדעת שזה יקרה כאן? במדינה שבה יש תקציב להפחית מיסים (בסכומים מצטברים של עשרות מיליארדי שקלים

במאה הנוכחית), לביטחון (עלות מלחמת עזה כחמישה מיליארד שקלים), להתנחלויות ולמה לא, אין כמעט כלום בכדי לשפר מצבם של עובדים.

בישראל עדיין מאמינים שצריך לעשות הכל כדי להקטין את היחס חוב/תוצר ולשמור על משמעת פיסקלית ועל גירעון נמוך. בדו"ח שהוגש ב-2007 על ידי המועצה הכלכלית במשרד ראש הממשלה יש מילים יפות על הצורך במדיניות אקטיבית בשוק העבודה. אלא שהכל במגבלת התקציב שהמדינה כפתה על עצמה. כך נכתב בעמוד 32:

"יש להדגיש שהתכנית שתוצג כאן תהיה כפופה לשמירה קפדנית על משמעת פיסקלית: אין הכוונה כלל להליכה לעבר תכניות ממשלתיות שכרוכות בעלויות תקציביות בסדר גודל העלול להביא לפריצה תקציבית. השמירה על יעד גירעון, על יציבות מחירים ועל תוואי יורד של יחס חוב/תוצר הנם תנאים הכרחיים ראשוניים למדיניות כלכלית אחראית ששואפת להצמיד את המשק לעבר המשך יציבות וצמיחה. יחד עם זאת יש מקום לשינוי בסדרי עדיפויות ולהתאמת המסגרות לנסיבות של משק צומח". בעמוד 33 לא מהססת המועצה לכתוב שוב: *"אנו העדפנו שלא לפרסם בשלב זה הערכות תקציביות לעלות התכנית וזאת על מנת שהדיון יהיה על העקרונות ולא על התקציב. אולם, למותר לציין כי אנו מאוד ערים לאילוצים התקציביים בפניהם אנו עומדים, ועל כן אין הדגש במדיניות המוצעת בדרישה לתקציבים גבוהים במיוחד – כפי שציינו קודם, המשמעת הפיסקלית הנה נר לרגלנו"* (המועצה הלאומית לכלכלה, 2007). מה זה נר – לפיד! מילים הבאות מתוכנית ממשלתית שנקראת אגינדה חברתית ואינן מתייחסות לתקצוב אינן אלא מילים בעלמא כמו התוכניות אותן הן מרכיבות.

תוכניות שכאלה הן רק חלק אחד מהמשוואה. החלק השני קשור למערכת המוסדית שמאפשרת לעובדים להתארגן ולדאוג בעצמם להגנה ולחלוקת ההכנסות בין עובדים למעסיקים. בעשור האחרון גדל חלקם של המעסיקים בהכנסה הלאומית: ב-2000 הוא עמד על 20% ובשנת 2007 הוא עלה ל-25%, בשעה שחלקם של עובדים, שהיה 61% בשנת 2000, ירד ל-57% בשנת 2007, וחלקם של השכירים באותן שנים ירד מ-52% ל-49% (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2008). חלוקה שכזאת מתאפשרת כיוון שלעובדים אין יכולת להתמודד עם המעסיקים. המדינה צריכה לשנות את החוקים המאפשרים התארגנות של עובדים, כך שההתארגנות תוכר כאשר עובדים רוצים בכך. כמו כן, צריך לחייב את המעסיקים לא רק לנהל משא ומתן אלא גם לחתום על הסכם קיבוצי לתקופה של, נאמר, שנתיים. זאת כיוון שהמעסיקים בישראל סובלים משתי רעות חולות: בורות וחשיבה פשטנית, שגורמת להם להאמין שמטרתם בחיים היא למקסם רווחים לבעלי המניות, ולכן אינם מוכנים להכיר באיגוד מקצועי גם כאשר העובדים רוצים בכך. גם אם הם מכירים בזכות המוקנית לעובדים להתארגן, לחלקם הגדול אין שום רצון לחתום על הסכם קיבוצי. אם המדינה תחייב אותם לחתום על הסכמים זה יחייב אותם להתפשר עם עובדיהם. במידה מסוימת אני סותר את עצמי כיוון שטענתי שחוקים אינם חזות הכל והנה אני מבקש שיחוקקו חוקים נוספים שיש סבירות שלא יקוימו כמו שהחוקים הקיימים לא בדיוק מיושמים. אלא שעדיין אני מקווה, כנראה, שהחקיקה תאפשר מהלך שיביא גם את העובדים להאמין בכוחם וייתן לגיטימציה לשימוש בו במערכת יחסי העבודה. זאת אומרת שהחקיקה לא תהיה סוף המהלך אלא תחילתו.

קיומו של ארגון עובדים מאפשר לעובדים לפקח מקרוב על קיום הסכמים ואפילו על קיומן של הוראות חוק החלות עליהם. במדינה שבה זכה השוק למעמד של קדושה החוקים אינם אפילו בגדר המלצה, אלא מכשול שיש לקפץ מעליו בקלילות וכמעט באישורה של המדינה. כולם מדברים על רגולציה ממשלתית כעל פתרון למה שהם מכנים כשל שוק, אבל בעולם העבודה הרגולטור הטוב ביותר הוא העובדים עצמם אשר יודעים ממקור ראשון עד כמה המעסיק מקיים את החוק ואת הוראות ההסכם הקיבוצי, אם קיים כזה.

במדינת ישראל, התפיסה שרואה בעליונות השוק וזכויות בעלי הקניין זכויות שאין עליהן עוררין שכחו שהדבר הזה גורם בפועל לכך שעובדים אינם אלא כלי עבודה וככאלה זכויותיהם אינם משהו שצריך להדיר שינה מעינינו. זה מצידו גורם לפגיעה בעובדים ובחברה ומצג שווא של פריחה כלכלית. כיון שהממצאים הנוגעים למצבם של עובדים אינם כאלה, יש צורך ללמוד מערכות הפועלות כראות. חברות שבהן חלק גדול מהאנשים בגיל העבודה עובדים, שבהן האבטלה נמוכה, ההשקעה בשירותים חברתיים גבוהה, שיעורי המס גבוהים ומעורבות הממשלה בשוק העבודה ובכלכלה היא גבוהה. מי שרוצה שהחלק הראשון של המשפט הקודם יתקיים צריך גם להסכים לחלקו השני, כי בלעדי זה אנו נידונים להצליח כלכלית, כביכול, ולהיכשל חברתית ובכל מימד אחר באמת.

מקורות

- אנדבלד מ., גוטליב ד., וטולדנו א., 2008, "הצעה לשינויים בוק ביטוח אבטלה", המוסד לביטוח לאומי. http://www.btl.gov.il/pub/more_publications/Documents/avtala_shinuyim.pdf
- גולדשטיין ת., 2006, "שטיגליץ: העלאת שכר המינימום תועיל למשק", YNET, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3220225,00.html>
- המועצה הלאומית לכלכלה, 2007, "אג'נדה כלכלית חברתית לישראל 2008-201", משרד ראש הממשלה. <http://www.pmo.gov.il/NR/rdonlyres/7C6D75ED-28A1-41B7-8CDE-E67C9245CC0E/0/Agenda1.pdf>
- מרכז אדוה, 2006, "הכשרה מקצועית-OUT", <http://www.adva.org/UserFiles/File/vocationaltraining2006.pdf>
- סבירסקי ש., קונור אטיאס א., 2008, "עובדים, מעסיקים ועוגת ההכנסה הלאומית: דו"ח לשנת 2007", מרכז אדוה. <http://www.adva.org/UserFiles/File/Labor%20Report%202007-final.pdf>
- סיני ר., 2008, "ביטוח לאומי: שליש מהצעירים לא מגיעים לשכר מינימום", http://career.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=skira20081225_59784
- Commission of the European Communities, 2007, "Communication from the Commission to the Council, The European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Towards Common Principles of Flexicurity: More and better jobs through flexibility and security". http://ec.europa.eu/employment_social/news/2007/jun/flexicurity_en.pdf
- Madsen PK., 2002, "The Danish Model of 'Flexicurity'- a Paradise with some Snakes" <http://www.eurofound.europa.eu/ewco/employment/documents/madsen.pdf>
- OECD data on social expenditure, http://stats.oecd.org/wbos/Index.aspx?datasetcode=SOCX_AGG
- Rovelli R., and Bruno R., 2008, "Labor market Policies, Institutions and Employment Rates in EU-27", IZA Discussion Paper 3502. <http://ftp.iza.org/dp3502.pdf>

במרתפי שוק העבודה: המשבר הכלכלי ושוק העבודה השניוני

נוגה דגן-בוזגלו*

כתוצאה ממדיניות הפיתוח הכלכלי והשינויים שחלו במערכת יחסי העבודה בארץ, שוק העבודה הישראלי מורכב כיום משלושה רבדים שהפערים ביניהם הולכים ומתרחבים. עובדי הרובד העליון מועסקים בתעשיות העילית, בהיי-טק ובשירותים הפיננסיים והמשפטיים הנלווים להן. מדובר בהעסקה בחוזים אישיים ובתנאים מועדפים. עובדי רובד זה אף נהנו מעלית שכר משמעותית בעשור האחרון. ברובד הביניים מצויים עובדי התעשיות המסורתיות והמעורבות, עובדי המגזר הציבורי וחלק מעובדי השירותים. שכרם של אלה נשחק בשנים האחרונות, אולם חלק ניכר מהם עדיין מאורגן ונהנה מזכויות סוציאליות, ביטחון תעסוקתי ומהגנתם של הסכמים קיבוציים.

ברובד התחתון התפתח שוק עבודה שניוני, ההולך ומתרחב עם השנים. מדובר בעובדים יומיים, עובדים זמניים, עובדים במשרות חלקיות, עובדי חברות קבלן וחברות כוח אדם במגזר הפרטי והציבורי. שוק העבודה השניוני מאופיין בשכר נמוך, פעמים רבות אף מתחת לשכר המינימום החוקי, באי תשלום תנאים סוציאליים לעובדים, באי רציפות תעסוקתית ובניידות מתמדת של העובדים. בשוק העבודה השניוני יש ייצוג-יתר לקבוצות החלשות יותר בישראל: נשים, עולים, ערבים, "עובדים זרים" ועובדים מבוגרים הנפלטים מהרבדים האחרים של שוק העבודה. עובדי שוק העבודה השניוני כמעט ואינם נהנים מהגנת חוקי העבודה, זאת משום שחוקי העבודה בישראל מתייחסים ברובם לתבנית של עובד במשרה קבועה ומלאה המועסק ישירות ולאורך זמן אצל מעביד אחד. החוקים אינם נותנים מענה לעובדים שאינם מועסקים ברצף ובהיקף מלא והחקיקה הייעודית לעובדי קבלן כמעט ואינה נאכפת. משום כך, גם כאשר מעסיקים בשוק העבודה השניוני משלמים לעובדים את זכויותיהם על פי חוק, מדובר בסל זכויות מצומק.

מספר תהליכים הביאו להוזלת העבודה והם גם אחראים להיווצרותו והתרחבותו של שוק העבודה השניוני. ראשית, תהליכי הגלובליזציה שהביאו להעברת חלק ניכר מהתעשיות המסורתיות עתירות כוח האדם למדינות העולם השלישי, גרמו גם להוזלת עלות העבודה באותן תעשיות אשר נותרו בישראל בשל הצורך להתחרות בכוח האדם הזול בעולם השלישי. שנית, ייבוא כללי קונצנזוס ושינגטון לישראל במחצית שנות השמונים הוליד את מדיניות הריסון התקציבי ואת התפיסה של "גמישות ניהולית".

מדיניות הריסון התקציבי הביאה לצמצום המגזר הציבורי וליצירת שכבה שלמה של עובדי קבלני כוח אדם בשירות המדינה. תחילה בענפי השמירה, הניקיון וההסעדה ובהמשך גם בתחומי הליבה של עבודת משרדי הממשלה (מורים במשרד החינוך, אחיות ורופאים במשרד הבריאות וכד'). ייבוא עובדים פלשתינים ובהמשך עובדים זרים לענפי החקלאות, הבניין הניקיון והסיעוד, הביאו לכך שהעסקה באמצעות קבלנים ובשכר נמוך

* עו"ד נוגה דגן-בוזגלו, מרכז אדוה.

מאד הפכה דומיננטית בענפים אלה. עובדים אלה אינם יכולים להתאגד ולנהל משא ומתן קיבוצי על זכויותיהם בשל אופי הארעי של העסקתם והניידות הרבה. תורת הגמישות הניהולית תורגמה בישראל למאמצים לריסוק העבודה המאורגנת והביטחון התעסוקתי של העובדים לטובת מקסום רווחי המעסיקים. במקביל, בשם הריסון התקציבי, צומצמו באופן ניכר קצבאות האבטלה והבטחת הכנסה, ותנאי הזכאות הוקשחו. צמצום הקצבאות שהוצג כמהלך זמני של הבראה נותר על כנו גם בשנות הצמיחה הכלכלית אשר לא השפיעה כלל על אוכלוסיית מקבלי הקצבאות.

לא נהנו מפירות הצמיחה אך ישלמו את מחיר המשבר

כבר במהלך גל הצמיחה האחרון (2003-2006) הפכו עובדי שוק העבודה השניוני לעניים יותר, ולא נהנו כלל מפירות הצמיחה של המשק. נהפוך הוא: עובדים אלה נושאים על גבם את הצמיחה: התרוששותם היא שמאפשרת אותה. בשנים אלה צמח המשק בכ-5% לשנה, אולם שכרם השעתי של השכירים עלה ב-20 אגורות לשעה בלבד.² שכרם של העובדים בשכר נמוך (עד 2/3 מהשכר החציוני במשק) כמעט ולא השתנה בשנים אלה. לשם השוואה, באותן שנים עלה שכרם של המנהלים הבכירים בחברות הבורסאיות ב-45%.³ הוזלת העבודה והתרחבות שוק העבודה השניוני באה לידי ביטוי בגידול בשיעור העובדים העניים: בין השנים 1989 ל-2006 גדלה תחולת העוני בקרב השכירים מ-10.9% ל-18.8% וחלקם של השכירים בקרב העניים גדל מחמישית ללמעלה משליש.⁴ המשבר הכלכלי צפוי אף להעמיק את שיעורי העוני בקרב השכירים.

הראשונים ללכת, האחרונים לחזור - הקלות הבלתי נסבלת של פיטורי עובדי קבלן ועובדים זרים

שני ענפים בהם העסקה ארעית ומתווכת על ידי חברות קבלן/כח אדם נפוצה מאד נפגעו מהמשבר הכלכלי - ענף ההסעדה והמזון וענף הבניין. כבר בתחילת המשבר התבררנו על ההאטה בבנייה וצמצום הביקוש להסעדה, ועל פיטורי עשרות עובדים בשני הענפים. הקיצוץ המתבקש בעלויות תקציבי המשרדים הממשלתיים וכן בחברות בשוק הפרטי צפוי להביא בשנה הקרובה לצמצום במספר עובדי השמירה והניקיון, גם הם כמעט כולם עובדי כוח אדם.

צורת ההעסקה בשוק העבודה השניוני מקלה מאד על פיטורי העובדים ועל הפסקת עבודתם ללא מתן הודעה מוקדמת וללא תשלום פיצויים. מאחר והם אינם נהנים מקביעות ומהגנתו של ועד עובדים אין מי שישא וייתן על זכויותיהם. עובד חברת קבלן או כוח אדם שקיבל הודעה על סיום עבודתו יכול לקוות שהקבלן (אם לא פשט את הרגל ונעלם) או מזמין השירות ישלמו לו פיצויים, אולם ברוב המקרים יצטרך להגיש תביעה בבית הדין לעבודה כדי לקבלם, תהליך הנמשך כשלוש שנים ודורש נגישות ומשאבים מצד העובד. שיטת הדלת המסתובבת, כלומר ניוודם של עובדי כוח אדם ממקום עבודה אחד למשנהו בכל 9 חודשים ויצירת הפסקות מלאכותיות ברצף ההעסקה שלהם, מונעת מהם

² סבירסקי ש. וקונור-אטיאס א. דצמבר 2008. עובדים, מעסיקים ועוגת ההכנסה הלאומית. דו"ח לשנת 2008. עמ' 6. תל אביב: מרכז אדוה.

³ שם: 17, 24.

⁴ סבירסקי, ש. וקונור-אטיאס, א. 2007. תמונת מצב חברתית 2007. עמ' 17. תל אביב: מרכז אדוה (דצמבר).

את צבירת הוותק הדרוש לקבלת תנאים סוציאליים ופיצויים, ופעמים רבות הם כלל לא זכאים לכך.

קבוצה נוספת שעלולה לשלם מחיר כבד היא אוכלוסיית ה"עובדים הזרים" המהווה כ-10% מכוח העבודה בישראל. מדיניות ממשלות ישראל כלפי העובדים הזרים היא דו-פרצופית כבר שנים. מחד ישנן הצהרות בדבר הצורך בצמצום היקף העובדים בארץ ו"פינוי" מקומות עבודה לישראלים, החלטות ממשלה בדבר צמצום מכסות הייבוא ומבצעי גירוש עובדים. מאידך, בעקבות לחצים של בעלי אינטרס כגון החקלאים, חברות הסיעוד וקבלני הבניין, הממשלה מאשרת מכסות נוספות של עובדים זרים בענפים אלה. המדיניות הדו-פרצופית נובעת מפיקציה שעומדת בבסיס החלטות הממשלה: ראיית העובדים הזרים כפתרון זמני לתעסוקה בעבודות שישראלים ותיקים אינם מעוניינים לבצע. בפועל, מדובר במצב של קבע ובחוסר יכולת של הממשלה להביא לכך שישראלים ותיקים יעבדו בתנאים הקשים ובשכר הנמוך בהם עובדים הזרים.

עובדים זרים הם הקבוצה הפגיעה ביותר בשוק העבודה והם נתונים באופן קבוע לניצול: העבדה בשעות נוספות מעבר למותר וללא תמורה ראויה, שיכונם בתנאי מגורים ירודים, פיטורין שרירותיים ללא תשלום פיצויים, אי מתן חופשות ועוד. בעת משבר, הנטייה לחסוך על גב העובדים צפויה להרע עוד יותר את תנאי עבודתם וכח המיקוח שלהם, הקטן ממילא, מצטמק עוד. בנוסף, צמצום הפעילות בבניה ובחקלאות יביא לגירוש עובדים זרים אשר לא יוכלו למצוא כאן תעסוקה אחרת ויהפכו לשוהים בלתי חוקיים. גידול במספר העובדים הזרים השוהים ללא היתר יעורר, קרוב לוודאי, תאבון מחודש למבצעי ציד וגירוש.

ניסיון העבר מלמד שצרכי העובדים עצמם וזכויות האדם שלהם - קשרים משפחתיים, התחייבות להחזר דמי תיווך לסוכנויות שהביאו את העובד וכיוצא באלה - אינם נלקחים בחשבון בעת פיטוריהם, כליאתם וגירושם.

הזדמנות למבצע החייאה של רשת הביטחון הסוציאלי בישראל

בשל רמת השכר הנמוכה מאוד בשוק העבודה השניוני, עובדים ברובד זה אינם יכולים לחסוך כלל והם בדרך כלל חסרי רזרבות כלכליות. בעת משבר, כאשר הסיכויים למצוא עבודה חדשה קטנים, הם תלויים לחלוטין במערך הביטחון הסוציאלי. אולם, מערך הביטחון הסוציאלי בכלל וגמלאות מחליפות עבודה בפרט, הצטמקו בשנים האחרונות ואינם יכולים להבטיח קיום.

א. ביטוח אבטלה

ביטוח האבטלה הצטמק מאוד וספק אם הוא יכול כיום להוות רשת בטחון למפוטרים. מהשוואה ארוכת טווח שערך המוסד לביטוח לאומי בין תנאי הזכאות לדמי אבטלה בשנת 1973 לבין התנאים בשנת 2007 עולה כי תנאי הזכאות לדמי אבטלה הוחמרו באופן משמעותי, תקופת הזכאות המקסימאלית הצטמצמה בשיעור של 30%-50% וסכום דמי האבטלה המשולמים ליום ירד גם הוא.⁵ הקיצוץ האחרון בביטוח האבטלה נעשה בשנים 2002-2003. יצוין כי שבשום מדינה מפותחת, למעט ישראל, לא חלה הרעה בתנאי ביטוח

⁵ טולדנו א. יוני 2007. חוק ביטוח אבטלה בארץ ובעולם. עובדות ומספרים - דף מידע 3. המוסד לביטוח לאומי. מינהל המחקר והתכנון.

האבטלה. נהפוך הוא, במדינות רבות הורחב ביטוח האבטלה בתקופות של עליה במספר חסרי העבודה במשק.⁶

עובדים ארעיים, עובדים יומיים וחלק מעובדי הקבלן לא תמיד עומדים בדרישת הסף לזכאות לביטוח אבטלה, ודמי האבטלה הנגזרים משכרם הנמוך אינם יכולים להוות תחליף הכנסה.

המשבר הכלכלי הנוכחי הוא הזדמנות פז להחיות את ביטוח האבטלה בישראל על מנת שישרת את מטרתו - הגנה על העובד/ת בעת משבר. מעבר לכך שמירה על רמת חיים סבירה של המובטלים החדשים היא אינטרס של כלל המשק, מאחר והדבר מאפשר למובטלים להמשיך לצרוך מוצרים ובכך למנוע ירידה משמעותית בהיקף הפעילות היצרנית במשק.

ביטוח אבטלה אפקטיבי דורש מספר שינויים. בראש בראשונה, שינוי תנאי הכניסה לתבנית של מספר חודשי עבודה בשלוש השנים שקדמו לתביעת האבטלה, על מנת לאפשר גם לעובדי שוק העבודה השניוני להנות מהביטוח. שנית, העלאה משמעותית בגובה דמי האבטלה להם זכאים מובטלים שהרוויחו משכורת עד לגובה השכר הממוצע במשק וקביעת שכר המינימום במלואו כרף התחתון. העלאת דמי האבטלה באופן זה תשפר את מצבם של העובדים המצויים ברמות השכר הנמוכות והמועדים ביותר לעוני עקב העדר רוזבות כלכליות. מנגד, ניתן לשמר את רמת דמי האבטלה להם זכאים עובדים המשתכרים שכר גבוה שיש להם בטחונות כלכליים ונכסים שיבטיחו את קיומם גם בעת משבר.

ב. הבטחת הכנסה

מי שאינו עומד בקריטריונים לזכאות לדמי אבטלה, או שמיצה את תקופת הזכאות ולא השתלב בעבודה, יכול לתבוע הבטחת הכנסה לדורשי עבודה. אולם, גם קצבה זו הצטמקה מאד בשנים 2002-2003 וסכום הקצבה הנמוך דן את החיים מקצבת הבטחת הכנסה לעוני עמוק.⁷ בנוסף, הפגיעה בביטוח האבטלה הביאה לגידול בתביעות לקבלת הבטחת הכנסה. הטבת תנאי הזכאות לביטוח אבטלה, במיוחד הארכת משך הזכאות, תקטין את שיעור מקבלי קצבת הבטחת הכנסה, שנועדה במקור למובטלים כרוניים ולאנשים שאינם מצליחים לעבוד תקופות ממושכות מסיבות שונות (מגבלות בריאות או טיפול בתלויים, עובדים מבוגרים וכד'). הקריטריונים לקבלת הקצבה הם כאלה, שהיא ניתנת לאנשים שאין להם כל מקור קיום אחר. על מנת שקבלת הבטחת הכנסה אכן תספק רשת ביטחון יש להעלותה לרמת שכר המינימום לפחות.

היום שאחרי- צורך דחוף בצמצום פערי השכר

כידוע, בשנות הששים היתה ישראל אחת המדינות השוויוניות בעולם. כיום, ישראל מובילה במדד אי השוויון בקרב המדינות המפותחות. מאחורי הנתון הידוע עומדים הוזלת העבודה וההון, ויצירתו של שוק העבודה השניוני שעובדיו נושאים על גבם את השגשוג הכלכלי של בכירי המגזר הפרטי וההון. המשבר הכלכלי הנוכחי חשף את חוסר האחריות

⁶ ש.ם.

⁷ יחידים עד גיל 25 יקבלו השנה 1,230 ₪ לחודש, משפחה בת 4 נפשות ויותר תקבל 2,574 ₪ לחודש. בני 55 ומעלה יהנו מקצבאות גבוהות קצת יותר - 1,921 ₪ ליחיד ו-3,803 למשפחה בת 4 נפשות ומעלה. מקור: אתר המוסד לביטוח לאומי.

והקלות הבלתי נסבלת בה ניתן להתעשר באמצעות ספקולציות פרועות בשוק ההון, ומנגד - את הקלות הבלתי נסבלת בה עובדים מן השורה מאבדים את ביתם ונותרים חסרי כל. עם פרוץ המשבר אנו עדים לסדקים בסגידה לתורת השכר הנוכחית, לפיה מנהלים ויועצים הם זן אנושי נדיר שיש להשקיע כל משאב אפשרי לטיפוחו, בעוד עובדי ייצור ושירותים לא נדרשים לכישורים מיוחדים, מצויים בשפע וניתנים להחלפה כמו גרביים. היום שאחרי המשבר הוא הרגע לשינוי כולל בתפיסת העבודה ובמבנה השכר בכל המשק. ניתן להתחיל בשני צעדים מאוד פשוטים. האחד, מעבר מהגדרת "שכר מינימום" להגדרת "שכר מחיה בכבוד", כלומר קביעת רף שכר תחתון כשכר שבאמת מאפשר לחיות. השני, איסור הסדרי העסקה מתווכת באמצעות קבלנים וחברות וחזרה לתבנית עובד-מעביד, כך שמלוא התמורה על העבודה יגיע לעובד/ת ולא למתווכים. שני מהלכים אלה כשלעצמם יכולים להביא לחיסול התופעה המתרחבת של עובדים עניים. מעבר לכך דרוש שינוי תודעתי בתפיסת ערך העבודה, שרק הוא יכול להביא לצמצום פערי השכר ולכך שכל עבודה אכן תכבד את בעליה.

לסיכום

אם בימים כתיקונם עובדי שוק העבודה השניוני מצויים במאבק הישרדות מתמיד, הרי שהדבר נכון שבעתיים בעת משבר. זאת מאחר ומדובר בעובדים הפגיעים ביותר בשוק העבודה הן מבחינת מעמדם התעסוקתי הרעוע והן משום שהם שייכים לקבוצות החלשות והעניות ביותר בחברה הישראלית. הקיצוצים ברשת הביטחון הסוציאלי בראשית שנות האלפיים שומטים מתחת רגליהם את המשען האחרון לקיום סביר. ללא התערבות ממשלתית לבנייה מחדש של רשת ביטחון סוציאלי המסוגלת למלא את תפקידה, יש לצפות לגידול משמעותי בתחולת העוני בישראל בשנים הקרובות ולייצוג יתר של עובדי שוק העבודה השניוני ומובטליו בקרב העניים החדשים. הרחבת רשת הביטחון הסוציאלי משתלמת גם בחשבון כלכלי פשוט: היא מבטיחה שמרבית האוכלוסייה תישאר במעגל הצריכה ותתרום גם היא ל"הנעת גלגלי המשק" ותצמצם באופן ניכר את "הכלכלה השחורה" אליה נדחפים מקבלי הגמלאות המצומקות. הבטחת קיום סביר של מאות אלפי משפחות היא גם הבטחה לחינוך טוב יותר לילדים ובטווח הארוך יותר תביא לחסכון בהוצאות רווחה וטיפול בנשירה ובפשע. על מנת למנוע את המשבר הבא ואת המשך הגידול במעמד העובדים העניים, יש לחתור להנהגת שכר מחיה, להעסקה ישירה ולשינוי עמוק של רמות השכר במגזרים השונים במשק.

המשבר הכלכלי העולמי ומערכת הבריאות הישראלית

דני פילק*

המשבר הכלכלי העולמי מלמד על הסכנה שבמסחור שירותי הרווחה ומוסדות הרווחה. בתחום שירותי הבריאות, התוצאות השליליות של המשבר הפיננסי והמיתון הכלכלי שנוצר בעקבותיו, מורגשות בעיקר במערכות שבעיקרן פועלות על בסיס עקרונות השוק, כגון מערכת הבריאות האמריקנית. השבועון Business Week ציין כבר בחודש נובמבר 2008 שהמשבר משפיע לרעה על מערכת הבריאות האמריקנית במספר דרכים: העלייה באבטלה והקשיים הפיננסיים של משקי הבית מקשים על יכולתם של חולים לממן את ההשתתפויות העצמיות בגין תרופות ופרוצדורות רפואיות, דבר שהתבטא, בין היתר, בדחיית פרוצדורות אלקטיביות כגון החלפת פרק הירך או בהפחתת פעילויות הסקירה (כגון קולונוסקופיה). כמו כן, היות ובמערכת האמריקאית הביטוח הרפואי תלוי במעסיק, אלפי המובטלים החדשים מפסידים את הכיסוי הרפואי ומצטרפים ליותר מ-40 מיליון איש ואישה חסרי ביטוח רפואי. ועוד - עסקים בינוניים וקטנים שנקלעו לקשיים פיננסיים ביטלו ומבטלים את הביטוח הרפואי של עובדיהם כדרך לקצץ בעלויות. תהליך זה לא רק מגביר את מספר חסרי הביטוח אלא גם פוגע במצבן של החברות המספקות שירותי בריאות (HMOs). מעגל הקסמים השלילי של המשבר הכלכלי הביא בסוף 2008 לסגירת שירותים, וה- Business Week מעריך שנטייה זו תתעצם ב-2009. האיום העיקרי הוא על בתי חולים קהילתיים, שבסיסם הפיננסי אינו איתן והוצאותיהם גדולות. מערכת הבריאות הממוסחרת מעצימה את התוצאות ההרסניות של נסיגת המדינה בעידן הניאו-ליברלי (בעצם נסיגת המדינה מדאגה לאזרחיה, כי המדינה - בארה"ב או בישראל - ממחרת להתערב כדי להציל את התאגידים הגדולים, או את המערכת הפיננסית). לשמחתנו, מערכת הבריאות הישראלית רחוקה (בינתיים) מהמערכת האמריקאית, אלא שמאז 1997 אנו עדים לתהליך מתמשך של הסרת אחריות המדינה ממערכת הבריאות ולמסחור הולך וגובר של שירותי הבריאות. מסחור זה בא לידי ביטוי בשינוי היחס בין המימון הציבורי למימון הפרטי, לצמיחה של הבעלות הפרטית על מתקני בריאות ולשילוב של מיזמים פרטיים בתוך המערכת הציבורית.

בין 1997 ל-2007 ירד חלקה של המדינה במימון ההוצאה הלאומית לבריאות מ-74.5% ל-63%, וחלקו של המימון הפרטי עלה בהתאם. הגידול של המימון הפרטי משקף לא רק רכישת שירותים מחוץ למערכת הציבורית (שאינה מתרחבת בקצב הרצוי בשל שחיקת הסל והיעדר מנגנוני עדכון ראויים). העלייה במימון הפרטי מתייחסת גם לשירותים שניתנים במסגרת המערכת הציבורית. ב-1995, עם חקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי, חלקה של ההשתתפות העצמית של המטופלים בהכנסות של קופות החולים היה כ-5%. ב-2008 היא עמדה על יותר מ-12%. התוצאה של העברת חלק משמעותי של המימון מהכיס הציבורי לפרטי, היא העמקת האי שוויון בנגישות לשירותי בריאות. אחוזים ניכרים בקרב החמישון התחתון מדווחים על ויתור על רכישת תרופות ו/או על ביקור אצל רופא, בשל חוסר היכולת לשאת את השתתפות העצמית.

* ד"ר דני פילק, המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

בנוגע לאופיו של המגזר המבצע (ספק השירותים), חלקו של המגזר העסקי עלה מ-23% ב-1995 ל-28% ב-2002 (כיום חלקו של המגזר העסקי הוא 48%, אך זאת בשל שינוי באופן החישוב של הלמ"ס, שהחל מ-2003 מתייחסת לבתי חולים "המוכרים את מרבית שירותיהם במחיר מלא" כאל חלק מהמגזר העסקי. ואכן, השינוי בהתייחסות של הלמ"ס אכן משקף את מסחור ההתנהגות הארגונית של המגזר הציבורי. אל מול נטיות מדאיגות אלה, ובהקשר של הלקחים מהמשבר הכלכלי העולמי, אנחנו מציעים מדיניות בריאות שמטרתה לחזק את מערכת הבריאות הציבורית ולהעמיק את השוויוניות בנגישות לשירותים ובאיכותם. מדיניות שתעמיק את אחריות המדינה לבריאות התושבים, תצמצם את מיקומו של השוק ותצמצם את האי שוויון צריכה להכיל מספר מרכיבים: הכללה בסל של תחומים שהיום מסופקים במסגרות פרטיות או פרטיות למחצה, עצירת תהליך שחיקת הסל הציבורי, העלאת מס הבריאות והחזרת המס המקביל כדי לספק מקורות מימון לנ"ל, חיזוק מקומו של משרד הבריאות כמתכנן ורגולטור וביצוע תוכניות מיוחדות שמטרתן לצמצם את רמת האי שוויון במדדי בריאות ובנגישות ואיכות השירותים.

בין הצעדים המרכזיים לכך אנו מציעים:

- 1) הכללת בריאות השן: בריאות השן נמצאת היום כולה בתחום הפרטי. כתוצאה מכך העלויות הן גדולות (כ-9% מההוצאה הלאומית לבריאות) בהשוואה למדינות שבהן שירותי בריאות השן ניתנים במסגרת המערכת הציבורית; ואי שוויון משמעותי ברמת בריאות השן של האוכלוסייה. אנו מציעים לכלול את שירותי בריאות השן (מלבד טיפולים קוסמטיים) במסגרת הסל הציבורי.
- 2) הכללת הביטוח הסיעודי, אשר ניתן היום במסגרות פרטיות או פרטיות למחצה, במסגרת הסל הציבורי.
- 3) שינוי הנוסחה לעדכון הסל ואימוץ "עדכון אוטומטי" של 2% לשנה, ברוח הצעת חוק שאושרה כבר בקריאה טרומית.
- 4) שינוי נוסחת הקפיטציה כך שתכלול תיקנון על פי תמהיל המבוטחים (case-mix) ועל פי מצבם הסוציו-אקונומי, על מנת למנוע שלקופות תהיינה תמריצים שליליים להפלות חולים כרוניים, ולספק תמריץ חיובי לפיתוח שירותים באזורים בעלי מאפיינים סוציו-אקונומיים נמוכים.
- 5) הפרדה בין המערכת הציבורית למערכת הפרטית (ביטול השר"פ, הגבלה קשיחה של השב"ן, הוצאת מערכות פרטיות ופרטיות-למחצה מתחום בתי חולים ציבוריים וקופות חולים).
- 6) ביטול ההשתתפות העצמית בתשלום עבור תרופות ושירותים שבסל.
- 7) תוכנית לאומית להשוואת מדדי הבריאות בין האזרחים היהודים והפלסטינים.
- 8) תוכנית לאומית לצמצום הפערים בתשומות ובתפוקות בין מרכז ופריפריה.
- 9) הרחבת הרפואה המונעת והרפואה התעסוקתית.
- 10) הקמת רשות לאומית לאשפוז כדי לשחרר את משרד הבריאות מהניהול היומיומי של בתי החולים ולאפשר לו לתפקד כמתכנן ורגולטור.

פנסיה בטוחה והשקעה "מניבה": שידוך לא מתאים

ברברה סבירסקי*

עובדה ידועה היא שהמשבר הפיננסי של 2008 השפיע לרעה על החסכוניות הפנסיוניים. מוצרי החסכון שנפגעו הם קרנות הפנסיה החדשות, קופות הגמל וביטוחי המנהלים. הם נפגעו כי כספיהם הושקעו במוצרים פיננסיים שהיו אמורים להניב רווחים גבוהים. בשנות הבועה הפיננסית העולמית, מוצרים אלה "סיפקו את הסחורה". כאשר הבועה התנפצה, נמחקו הרווחים כלא היו. להלן אתמקד בקרנות הפנסיה החדשות, אולם חלק מהדברים נכון גם לגבי קופות הגמל וביטוחי המנהלים.

פנסיה בטוחה

ב-1995 נסגרו קרנות הפנסיה הוותיקות ועמיתים חדשים הופנו לקרנות חדשות. בקרנות הוותיקות, הקיצבה החודשית היתה ידועה מראש (defined benefit) והיא הסתכמה ב-2% מהשכר (ליתר דיוק, 2% מהחלק של השכר הנחשב כבסיס לפנסיה) עבור כל שנת עבודה.⁸ הקיצבה החודשית היתה ידועה מראש כי היא לא היתה תלויה בביצועי שוק ההון. בין השנים 1981 ו-1995, כמעט כל כספי הקרנות הוותיקות היו מושקעים באגרות חוב ממשלתיות הנושאות ריבית מובטחת.⁹ ב-1995, כאשר נסגרו הקרנות הוותיקות לחוסכים חדשים ונפתחו הקרנות החדשות, שונה גם תיק ההשקעות - הן עבור הקרנות הוותיקות והן עבור אלה החדשות. באותה שנה נקבע שרק 70% מכספי הפנסיה יושקעו באגרות חוב ממשלתיות עם ריבית מובטחת; היתר יופנה לשוק ההון. עוד נקבע לגבי הקרנות החדשות, כי הקיצבה שיקבלו הפורשים לגמלאות לא תהיה ידועה מראש אלא תהיה תלויה ברווחי ההשקעות של קרנות הפנסיה. לכל חוסך וחוסכת "נפתח" תיק וירטואלי והקיצבה החודשית של כל אחד ואחת מתבססת על ההפרשות החודשיות + הריבית, פחות דמי הניהול.

דמי הניהול מהווים נושא בפני עצמו. ברבות מן הארצות שבהן שונתה שיטת הפנסיה, כולל צילח המהוללת, הועלו דמי הניהול, ואלה כירסמו מאד בקיצבת הפנסיה. במקום דמי ניהול בגובה של 3.5% מההפרשות החודשיות שנגבו מעמיתי קרנות הפנסיה הוותיקות, נקבע שחברות הביטוח שרכשו (ב-2003) את הקרנות החדשות יוכלו לגבות דמי ניהול בסך של עד 8% - יותר מפי 2! ההעלאה בדמי הניהול הפחיתה את הקיצבה החודשית לעת פרישה. יחד עם זאת, עד 2003 המשיכו מרבית כספי החסכון הפנסיוני להיות מושקעים במקום בטוח: אגרות חוב ממשלתיות בריבית מובטחת של 5.57%. ההסדר הזה החזיק מעמד פחות מעשור: ב-2003, במסגרת שינויים מבניים שנעשו בצל המיתון שהביאה האינתיפאדה השניה, הפכה ממשלת ביבי נתניהו את תיק ההשקעות של החוסכים בקרנות הפנסיה החדשות: מעתה, רק 30% מכספי החסכון הפנסיוני יהיו

* ברברה סבירסקי, מנהלת, מרכז אדוה.

⁸ השכר שמשמש בסיס לחישוב הוא השכר הממוצע ב-35 שנות העבודה האחרונות. בעבר הבסיס היה השכר הממוצע בשלוש שנות עבודה האחרונות.

⁹ 93% היו מושקעים באגרות חוב ממשלתיות מיועדות ו-7% באופן חופשי.

מושקעים באגרות חוב ממשלתיות מיועדות, במקום 70% קודם לכן. ועוד, הריבית שהממשלה מבטיחה על האגרות חוב שלה הופחתה מ- 5.57% ל-4.8% לשנה. ריבית של 4.8% היא עדיין תשואה נאותה – אלא שפחות משליש מהחסכון הפנסיוני מושקע מאז 2003 באגרות חוב ממשלתיות עם ריבית שכזאת. הרוב - 70% - מופנה לשוק ההון. וזאת לא הייתה המכה האחרונה: באפריל 2004 הועלו שוב דמי הניהול: במקום 8% מההפרשה החודשית, נקבע שמעתה ניתן לגבות דמי ניהול של עד 6% מההפרשה החודשית, בתוספת 0.5% מהחסכון הצבור. כיוון ש- 0.1% מהחסכון הצבור שווה, בערך, ל-1.0% מההפרשה, יוצא שדמי הניהול עלו, למעשה, מ-8% ל-11% (6% מההפרשה + 5% מהצבירה). הממשלה, מצדה, עודדה את קרנות הפנסיה להתחרות זו בזו באמצעות הורדת דמי הניהול, והקרנות אכן עשו זאת. כך קרה שב-2008, דמי הניהול הממוצעים בקרנות החדשות עמדו על כ-6% (כולל הפרשה + צבירה). אלא שממוצע זה מסתיר הבדלים בין חזקים לחלשים: עובדים השייכים לאיגודים מקצועיים גדולים זכו להנחות גדולות בדמי הניהול; עובדים בלתי מאוגדים המועסקים במקומות עבודה קטנים לא זכו לשום הנחות. השינויים באופן ההשקעה נכנסו לתוקף מלא בתחילת 2004. מה קרה בין ינואר 2004 לדצמבר 2008? לפי דיווחים בתקשורת, המשבר הפיננסי העולמי גרם להפסד של כ-25% בסך החסכון הפנסיוני של הקרנות הפנסיה החדשות ולהפסדים דומים בקופות הגמל ובביטוחי מנהלים. לצד זה התפרסמו בתקשורת נתונים שונים ומשונים על רווחי קרנות הפנסיה בחמש השנים שקדמו למשבר (דהיינו, בתקופה שלאחר ההפנייה של מרבית כספי הפנסיה לשוק ההון). במרכז אדוה עשינו חישוב משלנו; להלן התוצאות:

הנחנו שבכל אחת מהשנים 2004, 2005, 2006, 2007 ו-2008 הפרישו עמית/ה פלונית/ והמעסיק/ה שלו/ה לקרן פנסיה חדשה סך של 1,000 ש"ח. לאחר מכן בדקנו את התשואה של סכומים שנתיים אלה, על פי נתוני תשואה שמפרסם אגף שוק ההון במשרד האוצר. מצאנו שהרווח הרב-שנתי הממוצע של קרנות הפנסיה החדשות לאותן השנים היה 299 ש"ח. אילו היו הכספים מושקעים כולם באגרות חוב ממשלתיות בריבית של 5.57%, הרווח היה 900 ש"ח, ואילו הושקעו באגרות חוב ממשלתיות בריבית של 4.8%, הרווח היה 768 ש"ח.

מה קורה כשמפחיתים מכל אלה את דמי הניהול? ובכן, הרווח מתבטל כמעט לחלוטין. ואם נוסיף לכך את האינפלציה, שלא היתה גבוהה, הרווח הופך להיות שלילי.

השקעה "מניבה"

השינוי שנעשה בתיק ההשקעות של קרנות הפנסיה לא נועד להגדיל את הפנסיה של העובדים והעובדות. השיטה שמיטיבה עם העובדים והעובדות היא זו שהיתה נהוגה בארץ עד 1995 ואשר עדיין נהוגה בשוודיה, צרפת וגרמניה והקרויה שיטת ה-defined benefit – שיטה שבה הקיצבה ידועה מראש.¹⁰ בישראל, תיק ההשקעות של קרנות הפנסיה שונה כדי להגביר את כמות האשראי העומד לרשות המגזר העסקי. כיוון ששוק ההון בישראל אינו גדול, יוצא שהשינוי היטיב עם מספר קטן של משפחות בעלות הון, בשני אופנים: הוא הזרים כספים ישירות לכיסיהם, על-ידי הסטת כספי קרנות הפנסיה מאגרות חוב

¹⁰ בשוודיה, 13.5% מכספי הפנסיה מושקעים בשוק ההון. בגרמניה יש לעובדים אופציה – לא חובה – להשקיע חלק מההפרשה הפנסיונית שלהם בשוק ההון.

ממשלתיות לאגרות חוב קונצרניות; והוא הוזיל את האשראי העומד לרשות הסקטור העיסקי.¹¹

עד 2003, כאשר כספי החסכון הפנסיוני הושקעו באגרות חוב ממשלתיות מיועדות, הממשלה השתמשה בכסף למימון הוצאותיה השוטפות ולהשקעות בפיתוח. כאשר הכספים הופנו לשוק ההון – לאגרות חוב קונצרניות, למניות ולמוצרים אחרים – הם משמשים לאו דוקא לפיתוח הארץ, אלא – לעתים קרובות – לקניית נדל"ן בחו"ל ולפיתוח תעשייה ומסחר בארצות אחרות בהן שכר העבודה זול יותר מאשר בארץ. התחרות בין קופות הפנסיה החדשות על החוסכים פעלה לעודד את מנהלי התיקים להשקיע במוצרים עם סיכוי לתשואה גבוהה. הבעיה היא שהשקעה עם פוטנציאל לרווחים גבוהים היא גם השקעה עם פוטנציאל להפסדים גדולים. זהו כלל ברזל. יתר על כן, כפי שלמדנו מהמשבר של 2008, אפילו מוצר בעל דרוג גבוה עלול להתברר כמוצר בעל סיכון גבוה.

דמי הניהול הגבוהים מבטיחים שחברות הביטוח, המחזיקות כיום בקרנות הפנסיה החדשות, יניבו לעצמן בכל מקרה רווחים; כל שעליהן לעשות הוא לגבות את דמי הניהול על ההפרשות ועל החסכון הצבור. אפילו במקרה של הפסדים, חברות הביטוח נהנות מרווחים נאותים: אין הן נענשות על הפסדים ואין הן נדרשות להשיג רווח מינימלי עבור עמיתיהן. אם יש רווחים מההשקעות, אלה מתווספים לרווחים הבטוחים – אלה הבאים מעצם העובדה שהכספים המופרשים אליהן מחוייבים בדמי ניהול.

הבעלות

חשוב לציין כי החוסכים בקרנות הפנסיה החדשות אינם הבעלים של התיקים הוירטואליים שלהם. כל השינויים שהונהגו ב-2003 וב-2004 נעשו ללא היוועצות בציבור העובדים והעובדות או בבאי כוחם – לא השינויים באופן ההשקעה ולא השינויים בבעלות על הקרנות.

הצעות תיקון

כאמור, פנסיה בטוחה אינה מתיישבת לא עם השקעות המניבות רווחים גבוהים ולא עם ויתור מוחלט על הבעלות על החסכונות. להלן מספר הצעות לתיקון.

1. קרנות הפנסיה תבטחנה לחוסכים ריבית מינימלית של 4% + מדד לשנה, באחת מהדרכים הבאות:

- חיוב הקרנות להבטיח תשואה מינימלית, כפי שנעשה בשווייץ. במקרה של תשואה נמוכה יותר, על החברה המחזיקה בקרן הפנסיה להשלים את התשואה ממקורותיה האחרים.
- השקעה של חלק משמעותי של החסכון – 70% לפחות – באגרות חוב ממשלתיות בעלות תשואה הולמת.

¹¹ זאת כי ההפחתה בכספי הפנסיה שהושקעו באגרות חוב ממשלתיות לוותה בדרישה להפחית את ההוצאה הממשלתית ואת הגירעון התקציבי. אזי האשראי הן של הבנקים והן של המוסדות הפיננסיים עמד רובו לרשות המגזר העסקי. כיוון שהמגזר העסקי כבר לא היה צריך להתחרות עם הממשלה על האשראי, הוא קיבל אותו במחיר יותר זול.

- הקמת קרן ביטוח בניהול ציבורי שתמומן במשותף על ידי שלושה גורמים : (א) המדינה, (ב) קרנות הפנסיה – באמצעות הפקדה שוטפת של 50% מדמי הניהול אותם הן גובות, (ג) העובדים והעבודות, באמצעות הפקדה שנתית של 0.1% מהצבירה.
- הפתרון אינו מצוי בעיצוב תיק השקעות מסוכן לצעירים ותיק השקעות בטוח לעובדים המתקרבים לגיל הפרישה ("פתרון" שאומץ על ידי חברת "מנורה מבטחים" ואשר, לפי העיתונות, אנשי אגף שוק ההון במשרד האוצר שוקדים עליו), בין השאר משום שלעולם אין לדעת מתי יתרחש אירוע שיביא להפסקת חיי העבודה.
2. כיוון שלא כל הקונצרנים בישראל הם אמינים דיים ולא כל השקעה תורמת לכלכלה של ישראל ולהגברת הביטחון התעסקותי בה, מוצע :
- הקמת הנהלות ציבוריות לקרנות הפנסיה, עם ייצוג רחב של המגזרים השונים בישראל ;
 - קביעת מדיניות השקעות חדשה המעניקה עדיפות להשקעות במשק הישראלי, להשקעות בפיתוח הפריפריה ולמיזמים המגבירים תעסוקה הוגנת מבחינה מגדרית, עדתית ולאומית.
- פתרון סוגיית הבעלות על החסכון הפנסיוני אינו מצוי במתן אפשרות לכל עובד ועובדת לבחור את אפיק ההשקעה המתאים להם, שכן רוב החוסכים אינם מצויידיים בכלים הדרושים לעשות את הבחירה - אלא בניהול ציבורי של קרנות הפנסיה ובקביעת נהלים חדשים להשקעה שהם גם בטוחים וגם מביאים להגברת הפיתוח ומידת הצדק החברתי.
3. דמי ניהול בגובה ממוצע של 6% מההפרשה לחסכון מבטיחים רווח לחברות הביטוח ומונעים רווח מהעובדים והעובדות. על כן, חייבים להפחית את דמי הניהול (כולל החלק על הצבירה) בלפחות 50%. כיוון שחברות הביטוח וההשקעות לא תדרשנה עוד לחפש אפיקי השקעה בעלי תשואה גבוהה, לא תהיה עוד סיבה לשלם להן דמי ניהול גבוהים.

מקורות

- משרד האוצר, אגף שוק ההון, ביטוח וחסכון, *דו"ח שנתי*, "קרנות הפנסיה", שנים שונות. קסלמן פיננסים, 2003, *ניתוח קסלמן את קסלמן ל "הרפורמה" בקרנות הפנסיה*.
- Blackburn, Robin, 2002, *Banking on Death*, Verso, London and New York.
- Borsch-Supan, Axel and Christina Wile, 2004, "The German Public Pension System: How it Was, How it Will Be," NBER working paper No. 10525.
- Social Security Association, 2002-2003, "Pensions in France," <http://www.ssa.gov/policy/docs/progdsc/sspw/2002-2003/europe/france>
- Ministry of Health and Social Affairs, 2001, "Pension Reform in Sweden: A Short Summary," <http://www.pension.gov.se/in%20English/summary>.

לקראת חשיבה חדשה על דיור

יוברט לו-יון*

המשבר הכלכלי העולמי האחרון מלווה בתוצאות קשות למשק הישראלי, אך גם פותח בפנינו הזדמנות לחשוב מחדש על תפקיד המדינה בכל הנוגע לשירותי רווחה ציבוריים. יש לזכור שהזעזוע העולמי התחיל דווקא בהתפוצצות הבועה הספקולטיבית בשוק המשכנתאות בארה"ב. מסתבר כי המגזר של הון מימון ונדל"ן הפך להיות מגזר הון מוביל במשטר הקפיטליסטי העולמי המאוחר. התפתחות זו משקפת את הגיונגל המסוכן אליו הוכנס שוק הדיור בכל מדינה הקשורה למשטר הקפיטליסטי הגלובלי. הבה נזכור כי אחד מעמודי התווך של המשק הניאו-ליבראלי הוא נסיגה של המדינה מאספקה ישירה של דיור הולם לתושביה מצד אחד, ונסיגה מפיקוח ובקרה על מנגנוני מימון מצד שני. נדמה כי למרות כל המלים המרגיעות שאנו שומעים בזמן האחרון, ניתן בשלב זה להסיק שתי מסקנות די מבוססות:

- א. השוק ה"חופשי" אינו יכול לספק פתרון לכל למבקשי דיור הולם ובטוח;
 - ב. יש להפריד הפרדה ברורה בין אלה שמחפשים דיור כאפיק השקעה הכרוך בהימור לבין אלה המחפשים מחסה סביר ובטוח להפוך לבית.
- יש מומחים הטוענים שהסיבה שמדינת ישראל יצאה מן המכה הראשונה של המשבר בצורה יחסית חלקה היא שבמשק שלה שוק מימון הדיור לא היה כה "ממונף". במילים אחרות, למרות שכל מנגנוני ההימור בהון הדיור, כגון קרנות גידור, שוק משני של משכנתאות וכו' כבר קיימים בארץ, הרי שהמבנה, הגיל והתחכום הפיננסי של מוסדות אלה אינם מאפשרים להם לקחת הימורים מסוכנים ולשאוף לרווחים משתוללים כמו במדינות קפיטליסטיות הגדולות. אם כן, אולי זה הזמן לעצור ולחשוב: האם ייתכן כיוון אחר או הסדר מערכתי אחר שיוכל להבטיח דיור הוגן לתושבים עם פחות זעזועים וסיכונים לחסכוניות של התושב הפשוט?

אמנה חדשה לקראת הסדר חדש

הגיע הזמן לנסח אמנה חדשה בין האזרח והמדינה שעיקרה הצהרה מפורשת על דיור הולם כזכות בסיסית של כל אזרח. דיור סביר הוא מרכיב מכריע של סל תנאים מינימליים המאפשרים חיים בכבוד. לפיכך, יש לשים את אספקת הדיור ההולם בראש האמנה שבין המדינה והאזרח בכל הקשור לאספקת שירותים ציבוריים. כרקע תפיסתי לקראת שנוי מהותי זה, מוצעים כאן שלושה כיווני שינוי אפשריים ורצויים:

1. הגדרה חדשה של הדיור הציבורי

יש לחזק את שוק הדיור, הבנוי על צריכת דיור כבסיס לחיים חברתיים תקינים, וזאת בניגוד למגזר אחר של השוק, הבנוי על דיור כמוצר רכישה לצורך השקעת הון. מעורבות חדשה של הממשלה בדיור פרושה לאו דווקא מעורבות פעילה בבנייה ובאכלוס כפי שהיה

* פרופ' בדימוס יוברט לו-יון, הפקולטה לארכיטקטורה, הטכניון.

בשנים הראשונות של המדינה. מה שנדרש בשעה זו הוא סדרה של פעילויות המלוות שינוי גישה מצד השלטון. הפעילויות העיקריות הן :

- א. הקטנת ההטבות הסמויות והגלויות המיועדות לעודד רכישה (מבצעי "בנה ביתך", הגנת הדייר בשכירות, ריבית על משכנתאות, זכאות לעזרה בשכר דירה וכו') ולעומת זאת, השקעת מאמץ בקידום דיור בהישג-יד. ההטבות הסמויות, לא זו בלבד שהן מיטיבות רק עם חלק מן הציבור, יש בהן כדי לשמש כפיתוי המעודד כניסתם של מעוטי יכולת למאמץ של רכישה בכל מחיר, בהיעדר חלופות יותר צנועות התואמות את הכנסתם. למעשה אין שום סיבה לעודד רכישת בית, רכישת מכונית או רכישת יאכטה. במקום עידוד לרכישה יש להפנות משאבים ציבוריים לאבטחת השגת תנאי דיור מינימליים סבירים לכל מגזרי הציבור. מקובל לקבוע כי כל מי שחייב להקדיש שליש מהכנסתו החודשית לצורכי דיור מצוי במצוקת דיור. על הממשלה להבטיח היצע של דיור סביר בהישג-יד של כל רבדי האוכלוסיה. בדיוק כשם שעל המדינה להבטיח שכר מינימום, כך יש עליה לדאוג לדיור מינימום (מבחינת גודל שטח, סניטציה, בטיחות...) גם למעוטי יכולת. לשם כך יש להקים מנגנון ציבורי מייצג לקביעת קריטריונים וזכאויות בכל מגזרי הציבור.
- ב. התערבות פעילה במגזר הפרטי התעשייתי של ייצור הדיור וזאת על מנת להבטיח היצע מספק של דיור "לא רווחי" למעוטי יכולת ודיור למטרת השכרה. הממשלה יכולה להשתמש בכל המנופים העומדים לרשותה למטרה זו, כגון קרקע זולה, התנייה באישורי תכנון עירוני, הפחתת מסים על חומרים וכוח עבודה, הגדלת כדאיות הבנייה, הסבה לשכירות וכו'.
- ג. ניתוק, ככל האפשר, של שוק הדיור משוק הנדל"ן. שוק הנדל"ן הינו מגזר פיננסי הקשור למערכת גלובלית. שוק זה בנוי על ספקולציות במכשירים פיננסיים המורכבים מהלוואות, בעיקר משכנתאות. שוק זה הינו מורכב, פראי ומסוכן. יש להפריד את מנגנון המימון של הדיור הציבורי משוק זה. יש להקים מוסדות פיננסיים שהונם אינו מורשה להשתתף במשחקי ספקולציה. מימון הדיור חייב להיות מבוקר ומובטח על ידי המדינה כמו בזמן ה-New Deal בארה"ב.

2. ביזור שירותי דיור במרחב המדיני

שירותי הדיור, כמו שירותי החינוך, הבריאות והרווחה, חייבים להיות נגישים לכל. לכן :

- א. במסגרת הביזור, יש להעביר במידת האפשר את הממשק שבין השלטון לבין האזרח לרשות המקומית. מדובר בהעברה לרשות המקומית של משאבים (תוספות לתקציב שוטף), סמכויות ואחריות לגבי שירותים כגון ייעוץ, מימון, השכרה, רכישה, תחזוקה וכו'. בשלב ראשון, עקב הריכוזיות הקיימת בשלטון בארץ, יהיה צורך בהקמת סניפים של המשרדים הממשלתיים. אך במשך הזמן יש לשלב אותם במבנה השלטון המקומי. כך שה"כתובת" של מבקש הדיור תהיה קרובה ככל האפשר למקום מגוריו.

- ב. אספקת הסיוע לדיור הממשלתי חייבת להיות משולבת בתכנון העירוני והאזורי הסטטוטורי. הדיון על כמות, איכות, ותפוסת של סוגי דיור חייב להתנהל במסגרת של דיון כולל יותר בסוגיות כדוגמת רווחה חברתית, עיצוב המרחב ואיכות הסביבה המקומית הספציפית.
- ג. התכנון והמבט המקומי חייב לכלול את האיזון בין כל סוגי הדיור- הפרטי, הציבורי והדירות להשכרה.

3. דה-פוליטיזציה של הדיור הציבורי

- מאחר והזכות לדיור הוגן היא זכות אוניברסלית, אין להפלות בין אזרח לאזרח בגישה לאספקת שוויונית של עזרה ציבורית להשגת דיור הולם. אי לכך, אין להתנות קבלת סיוע בשירותי דיור בתכונה או בשיוך או בכל מאפיין אחר של מבקש השירות. "קריטריונים" כגון שירות צבאי, דת, מקום מגורים וכו' הם בבחינת שיקולים זרים ויש לבטלם.
- ב. השימוש בדיור ציבורי כמכשיר לשליטה טריטוריאלית של המדינה הינו גורם מעוות ויש להפסיקו. יש לעמוד על העיקרון של ביזור מבלי "להפנות" אזרחים למקומות ספציפיים במדינה.
- ג. לעומת זאת, יש להגביר ולהסדיר את האפלייה המתקנת של דיור סקטוריאלי כגון דיור לחרדים, ערבים, משפחות חד הוריות, מוגבלים, מיעוטי יכולת וכו'.

לסיכום, בשעה זאת תוצאותיה של המפולת הכלכלית עדיין מורגשות במדינות רבות וההרס בשוק הדיור הממושכן בארה"ב הגיע למימדי אסון. דומה כי צו השעה הוא לבחון מחדש את מיקומו של הדיור במערכת היחסים שבין המדינה והאזרח. מוצע כאן שינוי כיוון לקראת מדיניות אשר יש בה סיכוי סביר לחסוך מאזרחי המדינה את ההשפעות ההרסניות של המשק הניאו-ליברלי. במידה ונמצא הד חיובי אצל גורמי שלטון לתודעה הציבורית החדשה, יש להקים צוות משימתי של אנשי ציבור, אנשי מקצוע ויזמים פרטיים על מנת לנסח מנשר חדש הקובעת אסטרטגיה מפורטת וגיוס אמצעים למימושה.

את, אני והמשבר הכלכלי

יעל חסון וולריה סייגלשיפר*

משבר האשראי העולמי והמיתון שהוא מביא לפתחנו הם הזדמנות לחשיבה מחדש על מידת אחריותה של המדינה לביטחון הכלכלי של תושביה ועל הדרכים שבהן ניתן לתכנן מדיניות כלכלית הוגנת ושוויונית יותר.

כלל השלכותיו של המשבר הכלכלי עוד לא ידועות. בינתיים, התנודתיות ואי הוודאות המאפיינות את שוקי ההון בעולם, ניכרות גם אצלנו. הירידה בערכם של ניירות ערך בבורסה הישראלית משמעה פגיעה בערך הנכסים והחסכונות של ישראלים וישראליות רבים שהחמורה שבהם היא הפגיעה בחסכונות הפנסיוניים. אותות המשבר מתחילים להיראות גם בשוק התעסוקה: שירות התעסוקה מדווח על ירידה בביקוש לעובדים ועל פיטוריהם של עובדים רבים; 60% מהם נשים, רובן אקדמאיות.

נשים וגברים אינם מיוצגים באופן שווה בסקטורים השונים של הכלכלה ובמעמדות הכלכליים והחברתיים השונים. בשל היסטוריה של אפליה, חלוקת עבודה בלתי שוויונית בבית ומחוץ לו ונחיתות כלכלית ארוכת שנים, נשים מרוויחות פחות מגברים ויש להן פחות נכסים להישען עליהם בעתות משבר, כשעלויות המחייבה עולות או כאשר הן מאבדות את משרותיהן. חורים ברשת הביטחון הסוציאלית או תכניות ציבוריות לעידוד תעסוקה שאינן מביאות בחשבון שיקולים מגדריים עלולים להותיר נשים מאחור בזמנים של משבר כלכלי.

למרות שמוקדם להעריך את מכלול השלכותיו של המשבר הכלכלי העולמי ובפרט את השלכותיו המגדריות, בארצות הברית כבר נאספות הוכחות ראשונות לכך שהמיתון הכלכלי פוגע בנשים יותר מאשר בגברים. יותר נשים בארה"ב בהשוואה לגברים הצטרפו למעגל המובטלים וחווי קיצוצים בשכר.

בנוסף, נמצא שלנשים יש ייצוג-יתר בקרב מקבלי הלוואות סאב-פריים (הלוואות המוצעות לפרטים עם הכנסות נמוכות יותר והיסטוריית אשראי "בעייתית").¹² מסיבה זו, נשים חשופות יותר עתה לסכנה שבתיהן יעוקלו ורכושן יוחרם. ועוד, יותר משקי בית שבראשן נשים נדחקו לפשיטת רגל בגלל המצב הכלכלי.

המשבר ישפיע יותר על נשים גם משום שיש להן פחות נכסים. בתקופות של משבר כלכלי, נאלצות משפחות רבות להיסמך על חסכונות אישיים או על רשת ביטחון ממשלתית במידה והיא קיימת. נשים מתמודדות עם המשבר בעזרת רשת ביטחון כלכלית אישית חלשה יותר מזו של הגברים. יש להן פחות משאבים מאחר והן מרוויחות שכר נמוך יותר –

* יעל חסון וולריה סייגלשיפר, פורום נשים לתקציב הוגן.

¹² במחקר שערכו פישביין וודול בשנת 2006 (Fishbein and Woodall, 2006) נמצא שלנשים יש ייצוג יתר בקרב לווים הסאב-פריים. נשים מהוות רק 30% מהלווים למשכנתא אך 38% מלווי הסאב-פריים, זאת למרות שבמוצע דירוג האשראי של נשים גבוה יותר מזה של גברים. הסיכוי של נשים אמריקאיות המרוויחות שכר גבוהה השכר החציוני לקבל הלוואת סאב-פריים לרכישת דירה גבוה ב-28% בהשוואה לגברים עם הכנסה דומה. פער זה גדל עוד יותר בעבור נשים שהכנסתן גבוהה יותר. הסיכוי של נשים שמרוויחות פי שניים השכר החציוני לקבל הלוואת סאב-פריים גבוה ב-46.4% בהשוואה לגברים עם אותה הכנסה. ממצאים אלה מצביעים על כך שיש גורמים ושיקולים נוספים מלבד גורם הסיכון הכלכלי, שמשחקים תפקיד בקרב הגופים המלווים).

החסכונות שלהן מועטים יותר וחסכונות הפנסיה שלהן נמוכים יותר. משקי בית שבראשם נשים נמצאים במצב הקשה ביותר (United State Senate - Committee on Health, Education, Labor and Pension, 2008).

גם בישראל נקודת המוצא הכלכלית של נשים נמוכה מזו של גברים. בהיעדר מדיניות ממשלתית שמביאה בחשבון את הפערים הכלכליים בין נשים וגברים ושואפת לתקנם, תוביל ההאטה הכלכלית הצפויה להעמקתם.

שיעור הנשים הבלתי מועסקות גבוה בהשוואה לגברים, נשים מהוות רוב בקרב המשתכרים שכר נמוך ופערי השכר בין נשים וגברים עדיין גדולים (ב-2006 - 37%, בשכר לחודש). פערי השכר לשעה עומדים על 16% וגדלים ככל שעולה רמת השכר (סבירסקי וקונור-איטאס, 2008). שיעור הנשים החוסכות לפנסיה קטן בהשוואה לגברים ובנוסף חסכונות הפנסיה שלהן נמוכים יותר בהשוואה לחסכונותיהם של הגברים בשל שיעורי השתתפות נמוכים יותר בשוק העבודה, פערי שכר, משרות חלקיות ונוכחות לא רציפה בשוק העבודה.

בנוסף, נשים מהוות רוב בקרב עובדי עמותות וארגונים ללא מטרות רווח. ארגונים אלה מספקים שירותי בריאות, חינוך ורווחה לצד שירותים שהמדינה מספקת או במקום שירותים שהיא סיפקה בעבר ומשכה את ידיה מהם בתהליכים של הפרטה. ארגונים אלה נסמכו במידה רבה על תרומותיהן של קרנות פרטיות ואף על תרומותיהן של הקהילות היהודיות בארה"ב. חלק ניכר מהקרנות היה מושקע בבורסה ולכן עם פרוץ המשבר צומצמו התרומות במידה ניכרת והארגונים נאלצים לצמצם את שירותיהם. מאחר ונשים הן הצרכניות העיקריות של שירותים אלה, הן תהיינה הנפגעות העיקריות לצד נשים שיאבדו את משרותיהן.

ועוד, נגישותן של נשים לאשראי קטנה יותר ולכן יש להן פחות סיכוי מלכתחילה להתפרנס כעצמאיות מעסק בבעלותן. ב"תוכנית ההאצה" שפרסם משרד האוצר בחודש נובמבר כמענה למשבר הפיננסי יש התייחסות לבעיית נזילות האשראי ומוצע להרחיב את מקורות האשראי לסקטור העסקי. במבט ראשון היה אפשר לחשוב שפתרון זה ישפיע גם על בעלי עסקים זעירים (עד חמישה עובדים) (רובם בבעלותן של נשים), אך בחינה מעמיקה יותר מראה שמדובר בהמשך המדיניות שקדמה למשבר אשר העניקה סיוע לעסקים קטנים ובינוניים (סבירסקי, ב. 2008).

בישראל, עסקים זעירים וקטנים מהווים 98% מכלל העסקים. מספר השכירים במגזר העסקים הזעירים והקטנים עמד בשנת 2005 על כ-771.3 אלף, המהווים כ-39% מסך המועסקים במשק (לא כולל מינהל ציבורי) (משרד האוצר, 2007: 4,9). אף על פי כן זוכים העסקים הזעירים והקטנים רק ל-5% מן האשראי הבנקאי (שתייו, 2007). בחינה מגדרית של הקרן הממשלתית המסייעת לעסקים קטנים ובינוניים חושפת שהיא אינה רלוונטית לנשים מכיוון שתנאי הקרן אינם מביאים בחשבון את הצרכים ואת המעמד של נשים בחברה. נשים המבקשות ללוות סכומים קטנים להקמת עסק זעיר אינן יכולות להגיש בקשה לקבל הלוואה מהקרן הממשלתית גם מאחר והקרן לא נותנת אפשרות להלוואות בסכומים קטנים וגם מאחר והדרישה להון ראשוני ולערבות שאינם מדורגים בהתאם לגודל הלוואה, מהווים מחסום גדול לנשים שאין להן נכסים או חסכונות.

בשנים האחרונות עמותות רבות נתנו מענה לצרכיהן של נשים בתחום הזמות על ידי תכנון קורסים ליזמות, בניית תוכניות עסקיות, עזרה בהגשת בקשות להלוואות, ליווי עסקי ותיווך בין נשים למקורות המימון העומדים לרשותן. כתוצאה מצמצום מקורות המימון שלהן, רבות מהעמותות האלה נמצאות בסכנת סגירה או נאלצות לצמצם את שירותיהן. עמותות אלה היוו חלופה וסייעו לנשים להקים ולתחזק עסקים זעירים בהיעדר גוף ממשלתי שיספק שירותים אלה. פגיעה בעמותות אלה תפגע קשה בנשים עצמאיות שגישותן לאשראי היתה מוגבלת מלכתחילה.

על מנת לקדם את מעמדן של נשים בכלכלה ובחברה ולאפשר לנשים ולגברים לחלוק באופן שוויוני יותר את המטלות במשק הבית ובשוק העבודה, על המדינה לייצר תנאים והזדמנויות שווים באמצעות תכנון מדיניות כלכלית על בסיס ניתוח מגדרי. ניתוח מסוג זה בוחן את מכלול ההשלכות השונות של תכניות, פרויקטים, תקציבים וחקיקה על גברים ונשים. ניתוח מגדרי מקובל בכ-80 מדינות ברחבי העולם. מדינות כלכלית המבוססת על תפיסה וניתוח מגדריים היא מדיניות כלכלית יעילה יותר המיטיבה עם כלל האוכלוסייה – נשים וגברים כאחד.

יש לשלב ניתוח מגדרי בהיבטים שונים של הכלכלה: ברמה המקרו-כלכלית - תחזיות תמי"ג, תחזיות אינפלציה, תחזיות אבטלה, יעד גירעון; במדיניות המיסוי; במדיניות הפיסקלית ובתקציב המדינה.

כמו כן על המדינה לנקוט שורה של פעולות שמטרתן לצמצם את האי-שוויון הכלכלי בין נשים וגברים ולעודד חלוקה שווה יותר של העבודה בתוך משק הבית. יש לעודד את הגברת השתתפותם של גברים במטלות הטיפול בילדים על ידי מתן חופשת לידה לגברים, בנוסף על זו שניתנת לנשים, שלא ניתנת להחלפה ושוות ערך ל-100% מהשכר; על ידי הרחבה והגמשה של מעונות היום והמשפחתונים תוך העמקת הסבסוד שלהם והגדלת הפיקוח על איכות עבודתם וכן באמצעות הרחבת יום לימודים ארוך ובניית כיתות חדשות כדי לאפשר גם למורות וגם לתלמידים לשהות בבתי הספר שעות ארוכות יותר.

על המדינה לפעול ליצירת תמריצים להקמה ופיתוח של אזורי תעשייה ומסחר ביישובים ערביים, ו/או להקמה של אזורי תעשייה ומסחר משותפים ליישובים יהודיים וערביים, על מנת ליצור מקומות עבודה לנשים ערביות, שהשתתפותן בשוק העבודה נמוכה בגלל העדר הזדמנויות תעסוקה. בנוסף יש צורך בפיתוח מערכת תחבורה ציבורית בעיקר בתוך ובין יישובים ערביים, כדי לאפשר לנשים ערביות נגישות גבוהה יותר לתעסוקה.

מאחר ונשים מהוות רוב בקרב משתמשי התחבורה הציבורית, מערכת התחבורה הציבורית צריכה להיות כזו שתאפשר שילוב אופטימלי בין עבודה מחוץ לבית ובתוכו. לפיכך, יש להתאים את שעות הנסיעה ומסלולי הנסיעה לשעות הנסיעה ולמקומות העבודה הטיפוסיים של הנשים.

כדי לאפשר לנשים להתפרנס מעסק עצמאי יש צורך בהקמה של קרן הלוואות קטנות (micro-credit) לא/נשים בעלי הכנסה נמוכה. לחילופין אפשר לשנות את התנאים שמציעה קרן הלוואות הקיימת כך שתאפשר הלוואות בסכומים קטנים גם לבעלי הכנסות נמוכות או אנשים (רובם נשים) ללא חסכוניות ונכסים המתקשים לעמוד בקריטריונים שמציבה הקרן כיום.

מקורות

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקרי כוח אדם, שנת 2007.
 משרד האוצר, מינהל הכנסות המדינה. דוח שנתי 2007.
 סבירסקי, ברברה. 2008. *תכנית ההאצה אינה רגישה מגדר*. נייר עמדה, פורום נשים לתקציב הוגן. דצמבר 2008.
 סבירסקי, שלמה ואתי קונור-אטיאס. 2008. *עובדים, מעסיקים ועוגת ההכנסה הלאומית*. דו"ח לשנת 2007.
 תל אביב, מרכז אדוה.
 שתיווי, עולא. 2007. *הקרן בערבות מדינה לסיוע לעסקים קטנים בבעלות נשים: תנאים וקריטריונים*. נייר עמדה, פורום נשים לתקציב הוגן. פברואר 2007.
 Fishbein, Allen J. and Patrick Woodall. 2006. *Women are Prime Targets for Subprime Lending: Women are Disproportionately Represented in High-Cost Mortgage Market*. Consumer Federation of America. December 2006
 United State Senate - Committee on Health, Education, Labor and Pension. 2008. *Taking a Toll: the Effects of Recession on Women*. April 18, 2008.

מגואדלופ ועד אירלנד – המשבר הקפיטליסטי והאיגודים המקצועיים

אפרים דויד*^{*}

"לא נשלם את מחיר המשבר הקפיטליסטי". זו הסיסמא המשותפת לכמעט כל האיגודים המקצועיים בעולם, עם העמקת המשבר והחרפת התופעות החברתיות הנלוות אליו ובראשן האבטלה הגואה והפגיעה בשכר. כתבנו "כמעט כל האיגודים המקצועיים", כי לצערנו, האיגודים המקצועיים בישראל ובייחוד ראשי ההסתדרות, אינם חלק מהזרם המרכזי בתנועת העובדים העולמית.

קשה עד מאוד במסגרת מאמר קצר זה להכיל את כל האסטרטגיות הננקטות כיום על ידי איגודים מקצועיים. תיאור ולו קצר של השביתות שהתקיימו בשנה האחרונה בשורה ארוכה של מדינות, בייחוד אירופאיות, אך גם באזורנו (מצרים, לבנון, נסיכויות המפרץ), היה ממצה במהירות את המקום שהוקצה לי. לכן אסתפק בשלוש זירות: ארה"ב, מעוז הקפיטליזם; אירלנד, מדינה קפיטליסטית פריפריאלית (כמו ישראל); וגואדלופ, מושבה צרפתית בעולם השלישי.

בסמוך ליום האישה הבינלאומי (במקור: יום האישה העובדת הבינלאומי) הסתיימה בגואדלופ, "מחוז שמעבר לים" צרפתי, שביתה כללית שנמשכה ששה שבועות. באי קריבי סמוך, מרטיניק, נמשכה השביתה ארבעה שבועות ואילו במחוז קולוניאלי צרפתי נוסף, האי ראוניון, השביתה החלה בסמוך לסיום השביתה בגואדלופ. כל שלוש השביתות הן תולדה של התלכדות כוחות פוליטיים וחברתיים סביב האיגודים המקצועיים בדרישה אחת מרכזית: תוספת שכר לעובדים. כדברי כתב העיתון הצרפתי "ליהומניטה" בפואנט-א-פיטר שבגואדלופ, "השביתה שהחלה ביוזמת האיגודים המקצועיים לפני חודש וחצי, בעקבות ההשלכות החברתיות החמורות של המשבר הקפיטליסטי העולמי על העובדים, הפכה במהרה למרד אנטי-קולוניאלי". השביתה אילצה את נשיא צרפת ניקולא סרקוזי להודיע בנאום לאומה כי ייפגש עם פקידי ממשל מגואדלופ בניסיון "לתת מענה למצוקה, לדאגות ולייאושם של בני ארצנו". עד אז, ובמשך שבועות ארוכים, מילא סרקוזי את פיו מים בנוגע למשבר, ובשל כך זכה לביקורת רבה.

המחאה בגואדלופ, שבהיותה מחוז צרפתי היא נכללת באיחוד האירופי, החלה עקב העלייה במחירי המזון ומצרכים בסיסיים אחרים. גואדלופ תלויה בייבוא – הן של מצרכי מזון והן של נפט – והמחירים בה גבוהים מאלה שבצרפת, אך שיעור האבטלה גבוה מ-20% והשכר נמוך יותר. רוב בתי העסק הגדולים נמצאים בידי בעלי הון צרפתיים שהגיעו לאי עם כיבושו במאה ה-17. אך לא רק מחירי הייבוא גבוהים אלא גם מחירי התוצרת המקומית. פעילים באיגודים של עובדי החקלאות חשפו כי קילו בננות מתוצרת האי נמכר ברשת חנויות הכול-בו "קארפור" (אחת הגדולות בעולם) שבצרפת תמורת 1.50 יורו ובחנויות של אותה רשת באי – תמורת 2 יורו. גם הדלק באי יקר יותר מאשר בצרפת, למרות שהוא מיוצר בבית זיקוק באי.

* ד"ר אפרים דויד, מרצה באוניברסיטאות תל אביב, בן גוריון ובר אילן ומנהל אקדמי של המכללה הכלכלית-חברתית.

מחירי גבוהים של מוצרי צריכה לצד שכר עבודה נמוך - זו הנוסחה הקולוניאלית המוכרת. אל אלה יש להוסיף עתה אבטלה: שיעורי אבטלה גבוהים נרשמו בכל ארבע המושבות של צרפת, גואדלופ, מרטיניק, גיניאה הצרפתית והאי ראוניון שבאוקיאנוס ההודי. מדובר בשיעורי האבטלה הגבוהים ביותר באיחוד האירופאי: כרבע מכח העבודה. האבטלה היא חמורה יותר בקרב הצעירים שבגילאי 15 עד 24, שהפכו לרוב בקרב המפגינים בגואדלופ: יותר מ-55 אחוז מהם לא מוצאים תעסוקה. שיעורי האבטלה הנמוכים ביותר של צעירים באיחוד האירופאי נרשמו בהולנד - בין 5 ל-5.5 אחוז. הממשלה השמרנית בפאריס חששה מפני גלישה של ההפגנות לתוך צרפת, שם הפגינו בחודש ינואר 2009 כ-2.5 מיליון בני אדם במחאה על האופן שבו מטפלת הממשלה במשבר. הקונפדרציה הכללית של האיגודים המקצועיים בצרפת (CGT) הודיעה כי ב-19 במארס תקיים שוב שביתה כללית תחת הסיסמא: "העובדים לא ישלמו את מחיר המשבר הכלכלי".

בפגישתו עם ראשי איגודי העובדים וארגוני המעסיקים הבטיח סרקוזי "חבילה מיוחדת" עבור העובדים השובתים בגואדלופ. אבל זה לא הספיק כדי להפסיק את מחאת העובדים והצעירים. ההפגנות, שאורגנו על ידי ברית של חמישים איגודי עובדים, תנועות חברתיות ומפלגות שמאל תחת הכותרת "קולקטיב נגד העושק והניצול", היו שקטות תחילה. ואולם הרוחות החלו לסעור לאחר שהממשלה בפאריס סירבה להיענות לדרישה להעלאת שכרם של עובדים המשתכרים שכר מינימום ולקביעת שכר מינימום גבוה מזה הנהוג בצרפת "בגלל יוקר המחיה באי". ה"קולקטיב נגד העושק והניצול" הכין תכנית בת מאה נקודות לקראת המו"מ עם נציגי המעסיקים והממשלה. התכנית, שנכתבה בקראול, השפה המקומית, מסתיימת באלו המילים: "אנו מסוגלים לבנות חברה חדשה אם נצליח לחסל את הניצול הקפיטליסטי ואת העושק הקולוניאלי". בתחילת מארס 2009 הסתיים המו"מ בהישגים לא מבוטלים - למעשה, "הקולקטיב" השיג את רוב רובן של מאה הנקודות שבמצע המאבק. הניצחון המוחץ עודד את תנועת המחאה באי ראוניון הרחוק ובאי מרטיניק השכן.

סופו של ה"דגם האירי"...

"ימהו ההבדל בין אירלנד לאיסלנד? בסך הכל אות אחת... ושישה חודשים". זו הבדיחה האופנתית ברחובות אירלנד. זר לא יבין זאת. אבל איסלנד היא המדינה האירופאית הראשונה שקרסה, ובגדול, בעקבות המשבר הקפיטליסטי. באיסלנד, הפגנות המוניות (רבות הפגינו במדינה שאוכלוסייתה אינה גדולה מזו של העיר תל אביב-יפו) הביאו לאחרונה לנפילת הממשלה ולהקדמת הבחירות; בינתיים הוקמה שם ממשלת חירום זמנית על בסיס מפלגות השמאל והירוקים.

לדעת כולם, ה"דגם האירי" לא יאריך ימים. אף הוא נפל קרבן של המשבר הקפיטליסטי העולמי. פדרציית האיגודים המקצועיים של אירלנד קיימה בפברואר 2009, בדבלין, את "ההפגנה הגדולה בתולדות אירלנד": 200 אלף מפגינים. לראשונה מזה עשרות שנים האיגודים גם קראו לשביתה כללית בסוף מארס. לדברי מזכ"ל הפדרציה, דייוויד בג, לאחר "התייעצויות עם ראשי האיגודים הוחלט לקיים הפגנה המונית במרכז הבירה על מנת לקדם תכנית בת 10 נקודות להתמודדות עם המשבר הכלכלי - תחת הכותרת: 'יש

דרך צודקת יותר". התכנית של האיגודים המקצועיים מתמקדת בהגנה על מקומות עבודה ומאבק באבטלה, במשבר בענף הבנקאות, שמירה על שכר העובדים, הפחתת מסים לעובדים המשתכרים שכר נמוך, הגברת הצריכה, שמירה על מערך הפנסיה, הגנה על זכויות העובדים והקמת קרן ממלכתית לשיקום הכלכלה וליצירת מקומות עבודה חדשים. היוזמה של הפדרציה נתקלת בביקורת חריפה של ראשי איגודים רבים הטוענים כי היא "באה מאוחר מדי והיא מתונה מדי". איגודים במגזר הציבורי כבר החלו בנקיטת צעדים ארגוניים ויש אחרים, כגון ארגון עובדי התחבורה, שכבר ערכו משאל חברים כדי להחליט האם לקיים שביתה. רוב חברי האיגוד השיבו בחיוב. בין האיגודים שכבר החליטו על צעדי מחאה מעשיים: איגוד עובדי המגזר הציבורי וארגון המורים, שקיימו "שביתה אזהרה" בפברואר, במחאה על מדיניות הממשלה בטיפול במשבר הקפיטליסטי.

יש להזכיר שה"דגם האירי" קסם לרבים בישראל. בחודש מאי 2008 התארח שגרירה של הרפובליקה האירית במשכנה של המכללה החברתית-כלכלית שבשכונת התקווה, בתל-אביב, כדי להסביר לעשרות פעילים חברתיים את "סודו של הדגם האירי": הקמת מועצה הכלכלית-חברתית בהשתתפות נציגי המעסיקים, האיגודים, הארגונים הלא-ממשלתיים והממשלה. בישראל, ה"דגם האירי" עורר פולמוס ער במדורי הכלכלה של העיתונים היומיים: האם הוא טוב? האם הוא נחוץ? וחשוב מכל: למי הוא טוב - לעובדים, למעסיקים, למדינה? הפולמוס החל לפני כחמש שנים כאשר יו"ר ההסתדרות דאז, עמיר פרץ, קרא להקמת "המועצה הלאומית לכלכלה וחברה" - הגרסה המקומית של "הדגם האירי". גם במסדרונות האוצר וגם ב"ועידת גלובס לעסקים" באותה שנה הרבו לעסוק ב"דגם האירי". שר האוצר דאז, בנימין נתניהו, אף הכריז שהוא "מוכן לאמץ את הדגם האירי", ובוועידת גלובס השתתף מזכ"ל הפדרציה של האיגודים המקצועיים של אירלנד, אותו דיוויד בגס, שהסביר את עקרונותיו. פרץ ביקר ברפובליקה האירית יחד עם שר הרווחה היוצא (ואז ח"כ מסיעת העבודה) יצחק הרצוג. ב-2007 ביקרו באירלנד יו"ר לשכת התאום של הארגונים הכלכליים, ארגון המעסיקים הגדול בישראל, שרגא ברוש ויו"ר ההסתדרות, עופר עיני. הם מסרו לקראת הביקור כי "התאמת המודל האירי לישראל עשויה להביא לקצב צמיחה שנתי של כ-6%, לצמצם את שיעור האבטלה במשק ולשפר את תנאי עבודתם של העובדים". לדבריהם "התאמת המודל האירי עשויה להביא למפנה במשק ובחברה הישראלית".

כמה מלים על ה"דגם האירי": מדובר בסדרה של הסכמים שנחתמו החל ב-1987 בין נציגי הממשלה, המעסיקים והאיגודים של אירלנד. ההסכמים מקיפים שורה ארוכה של נושאים: משכר ותוספת יוקר ועד לפנסיה, פיטורים, תעסוקה, אבטלה והכשרה מקצועית. ההסכם הראשון פג ב-1991 אך הוחלף על ידי הסכמים נוספים. הסעיף בדבר "שקט תעשייתי", כלומר התחייבות שלא לנהל שביתות, מופיע באופן בולט בכל אחד מההסכמים. יצוין שבישראל, כל אחד רצה לאמץ חלק אחר של "הדגם": יש שרצו את הדגם במלואו ויש שנמשכו בעיקר לסעיפים העוסקים בריסון השכר.

במאמר שפרסמתי במאי 2008, תחת הכותרת "האם יש סיכוי ל'דגם האירי' מייד אין איזראל?!" תשובתי הייתה שלילית. זאת, משתי סיבות: פוליטיות-עכשוויות ועקרוניות. לדעתי, לא ניתן לקדם שום מהלך של "הסכמה משולשת" בין ההסתדרות לבין המעסיקים והממשלה, משום שהממשלה הנוכחית משרתת את ההון ואינה מעוניינת כלל בהסכמות

עם ארגוני העובדים שיעניקו להם הישגים משמעותיים; כל מטרתה היא אילוף האיגודים, או לפחות ניטרולם. ואילו ההסתדרות, מצדה, משרתת היטב מדיניות זו. יתר על כן, כל הישג משמעותי שהשיגו העובדים בשנים האחרונות – למשל, המורים העל-יסודיים או המרצים באוניברסיטאות – הושג לאחר מאבקים ממושכים ולא דווקא כתוצאה של הסכמה מוקדמת. שנית, לא ניתן לקדם שום מהלך של צמיחה והגדלת התוצר בגלל המלחמה והכיבוש הנמשכים בשטחים הפלסטיניים. אמנם יש באוצר הסבורים כי "ניתן לפתח את המשק גם בעת מלחמה", אבל העובדות הן עקשניות והכיבוש הממושך יחד עם מלחמת לבנון השנייה ומלחמת עזה פגעו בכלכלה ובחברה.

גל השביתות השוטף היום את אירלנד פירושו - ניפוץ ה"שקט התעשייתי". האיגודים המקצועיים רואים כיצד משתמשת הממשלה בהסכמים שנחתמו בעבר עם העובדים כדי להטיל עליהם את מחיר המשבר הקפיטליסטי. "הדגם האירי" הגיע לקיצו. "חזרנו 20 שנה אחורה" אמר אלן ברנט, חוק בכיר במכון למחקר כלכלי וחברתי האירי.

... ותחייתו של ה"דגם הארגוני"

בתחילת ינואר 2009 יצאו מאות פועלים את המפעל "רפבליק ווינדוס אנד דורס" לייצור חלונות ודלתות בשיקגו, שבו התבצרו שבוע ימים; הם יצאו לאחר שהשיגו את כל דרישותיהם. על הפסקת ההתבצרות הוחלט ברוב גדול באסיפת של הפועלים. יו"ר האיגוד במפעל מסר כי הושג הישג היסטורי ודווקא בעת משבר. גם יו"ר האיגוד בחוף המערבי, קרל רוזן, הדגיש "את התקדים שקבעה קבוצת עובדים הנחושה להגן על זכויותיה".

התבצרות פועלים במפעל היא צעד לא-אופייני במאבק המעמדי בארה"ב. אמנם באמריקה הלטינית, ובייחוד בארגנטינה, נרשמו בשנים האחרונות מאות מקרים של פועלים המתבצרים במפעלים בעת משבר, ולא רק כדי להבטיח את הפיצויים, אלא כדי להפעילם מחדש בבעלות קואופרטיבית. אבל בארה"ב לא נרשמו התבצרויות מאז המשבר הכלכלי הגדול בשנות ה-30 של המאה שעברה. מאות המפוטרים החליטו להתבצר במחאה על סגירתו הפתאומית ובדרישה לקבל את שכרם. מחאתם משכה למפעל שבשיקגו פוליטיקאים רבים, וגם הנשיא הנבחר ברק אובאמה הביע תמיכה במפוטרים. המפעל נסגר ללא התרעה, לאחר שבעליו, ריצ'רד גילמן, הודיע לפועלים הנדהמים כי בנק אוף אמריקה ביטל את קו האשראי של החברה. 250 הפועלים, שלא קיבלו לא את משכורתם האחרונה ולא פיצויי פיטורים, התיישבו בתגובה על רצפת המפעל, בדרישה שהחברה ובנק אוף אמריקה יעמדו בהתחייבויותיהם וישלמו להם את שכרם.

האיגוד המקצועי, המייצג את עובדי המפעל, מסר כי הפועלים דרשו תשלום הודעה מוקדמת של 60 יום לפני הפיטורים ו"חבילת פיצויים הוגנת". לדברי הפועלים, מנהלי המפעל נתנו להם התרעה של שלושה ימים בלבד לפני שעבודתם הופסקה. מחאת העובדים בשיקגו הפכה אחד מסמליו של מאבק העובדים מול המשבר הכלכלי בארה"ב, שגרם עד כה לאובדן של יותר משלוש מיליון משרות ולעלייה חדה בשיעור האבטלה. הכומר ג'סי גיקסון הגיע לאתר המחאה והביע תמיכה בעובדים. הוא אמר, כי מצוקתם מהווה הוכחה לכך שתוכנית החירום הכלכלית בסך 700 מיליארד דולר שאישר הקונגרס באוקטובר, מסייעת רק לכרישי וול סטריט ולא לאנשים הפשוטים. העובדים בשיקגו היו נחושים להיאבק על מקום עבודתם וניצחו. הם קיבלו את כל זכויותיהם ובנוסף על כך הושגה

הסכמה על הקמת קרן, בסיוע הבנקים, שתממן את הפעלת המפעל בידי קואופרטיב של העובדים.

כל זה התרחש בשיקגו בדיוק באותם ימים שבהם עובדי "פרי גליל" כתבו למנכ"לית והתחננו בפני ראשי הבנקים והשופטים להצלת מקום עבודתם.

האיגודים שתוארו כאן: גואדלופ, אירלנד וארה"ב פועלים במדינות שונות והם בעלי תפיסות עולם שונות. בפריפריה של האיים הקריביים אלה איגודים מעמדיים הדורשים עצמאות מן הכובש הצרפתי. באירלנד האיגודים היו לחלק בלתי נפרד של "דגם" הנערך על ידי רבים בישראל ואשר עתה הגיע לקיצו; ואילו בארה"ב, האיגודים היו (בייחוד מאז שנות החמישים של המאה שעברה) פונקציונאליים מדי במסגרת המשטר הקפיטליסטי.

המשותף בין האיגודים הוא רצונם לעזוב את מסגרות "עסקות החבילה" או שיתוף הפעולה עם מעסיקים והממשלות – כדי להתמודד עם אחת מהסוגיות המרכזיות בהתמודד עם משבר והשלכותיו החברתיות הקשות: מי ישלם את מחירו – העובדים או בעלי ההון.

התגובה בארצות סקנדינביה למשבר הנוכחי והתגובה למשבר של 1995-1991 בשבדיה

עמי וטורי*

שבדיה, נורבגיה, דנמרק ופינלנד הסוציאל דמוקרטיים נאלצות אף הן להתמודד עם השלכותיו של המשבר הפיננסי העולמי. על רקע זה ראוי לבחון את הדרך בה התמודדה שבדיה עם משבר פיננסי דומה במחצית הראשונה של שנות ה-1990.

בשנים 1994-1991 שלטה בשבדיה ממשלת מרכז-ימין; זה גם המצב מאז סוף 2006. ממשלות אלו לא נקטו בתגובה ייחודית למשברים הפיננסיים שאירעו בתקופת כהונתן. עם זאת, מנגנוני מדינת הרווחה השבדית והפעולות של ארגוני העובדים מנעו ומונעים במידה רבה את הפגיעה בשוויוניות בחלוקת ההכנסות גם בתקופת משבר. בשבדיה הגיע מספר החברים בארגוני העובדים לשיא היסטורי דווקא בתקופת המיתון של 1994-1991. מדיניות שכר שוויוניות, שמירה על שכר מינימום גבוה ודמי האבטלה הגבוהים מנעו את התפתחות התופעה של עובדים עניים, שאינה קיימת בארצות סקנדינביה.

המשבר השבדי של 1994-1991 מיוחס למדיניות ההלוואות של הבנקים, שלא הקפידה על פיזור סיכונים והתמקדה באופן מוגזם בענף הנדל"ן. ועוד, פינלנד, שהינה שותפת סחר מרכזית של שבדיה, נקלעה באותן שנים גם היא למיתון עמוק, עקב קריסת כלכלת ברית המועצות ומאוחר יותר רוסיה - שותפת סחר מרכזית מאוד של פינלנד.

המשבר, שהיה מלווה בגידול באבטלה, הוביל לגידול דרמטי בגירעון הממשלתי ועימו בחוב הממשלתי, עקב גידול בתשלומי דמי האבטלה ובתקציב העבודות היוזמות. במשך כל תקופת המשבר נותרה בעינה המחויבות לכך שכל מי שנמנה עם כוח העבודה ומעוניין לעבוד יזכה בדמי אבטלה, או בהכנסה שהיא לפחות בגובה דמי האבטלה להם היה זכאי במסגרת תוכנית להכשרה מקצועית, או בתעסוקה במסגרות ציבוריות בשכר שאינו נמוך משכר המינימום שנקבע בהסכם הקיבוצי הרלוונטי.

הממשלה הסוציאל-דמוקרטית שעלתה לשלטון ב-1994 נקטה פעולה משולבת. מחד קיצוץ זמני בחלק מתשלומי העברה, אבל באופן כזה שהותיר אותם עדיין גבוהים מסוגם בעולם; למעשה, ההוצאה הכוללת על תשלומי העברה גדלה, עקב הגידול בצרכים. במקביל הועלה משמעותית נטל המס על בעלי הכנסות גבוהות. בעוד שצעדי הקיצוץ הוגדרו כזמניים, העלאת המסים הוגדרה כקבועה. במהלך השנים שעד 2000 בוטלו למעשה כל הקיצוצים במדינת הרווחה, בעוד שנטל המס על בעלי ההכנסות הגבוהות נותר ברמה אליה הועלה ב-1995.

בתגובה למשבר בתחום הבנקאות הלאימה ממשלת שבדיה את רוב הבנקים. במקביל בוצע פירוק של בנקים בקשיים, כאשר החלקים הכושלים יותר מולאמים והחלקים המתפקדים מופרדים מהם. על מנת למנוע מצוקת אשראי נתנה המדינה השבדית ערבות מלאה לכל החסכוניות בכל הבנקים. מהלך זה מנע נפילה בכמות אמצעי התשלום: הביקוש המצרפי המקומי לא קרס ואף תרם את חלקו ליציאתה של שבדיה מהמיתון. הבעלות

* ד"ר עמי וטורי, החוג לתולדות עם ישראל, אוניברסיטת חיפה

הציבורית על מגזר הבנקאות השבדי נותרה בחלקה גם כיום. ההנחיות המחמירות שאומצו מאז לגבי ניהול תיק ההלוואות תרמו ליציבות המערכת גם במהלך המשבר הנוכחי.

השכר הריאלי עלה בתקופת המיתון. היה זה יישום של מדיניות מרחיבה באמצעות מערכת השכר, שבאה בד בבד עם אי-הקטנה של הצריכה הציבורית ושל תשלומי ההעברה (שניהם ביחד וכל אחד בנפרד). רק ב-1992, שהיתה שנת השיא של המשבר, ירד השכר הריאלי, ב-3%, כתוצאה מקיצוץ חד בשעות נוספות ובנוסעים, אולם השכר הבסיסי לא ירד. לאחר מכן החל השכר הריאלי לעלות בחזרה, תחילה רק עקב העלאת השכר הבסיסי לשעה בהסכמים הקיבוציים ובהמשך גם כתוצאה מחזרה לעבודה בשעות נוספות (שעליהן יש בנוסעים לפי ההסכמים הקיבוציים).

ב-1993 עלה השכר הריאלי הכולל של עובדי ייצור בתעשייה, תחבורה ובניין ב-1% ושכר העובדים המשרדיים ב-2%, ב-1994 ב-1.5% וב-2.5%, בהתאמה, וב-1995 הוא עלה ב-6% עבור עובדים משרדיים וב-7.5% עבור עובדי ייצור. שכר עובדי המגזר הציבורי עלה אף הוא אם כי בשיעורים מתונים יותר ובעיקר לאחר 1994.

בשנים 1993 ו-1994 מדובר היה בפעולה חד-צדדית של ארגוני העובדים השבדיים, שפעלו אז מול ממשלת מרכז-ימין שלא נקטה צעדים מרחיבים משל עצמה. כלומר ארגוני העובדים לבדם הם שהיו אחראים לעליית השכר הריאלי בשנות המיתון הכלכלי של 1993 ו-1994. ב-1995 הגידול בשכר הריאלי התרחש במקביל לעליית השמאל לשלטון והוא היה דרמטי במיוחד. בשנים הבאות, 1996-2000, נמשך הגידול בשכר הריאלי, אם כי בשיעור מתון יותר מזה של 1995.

למשבר הנוכחי נכנסות שבדיה, נורבגיה, דנמרק ופינלנד עם עודף תקציבי ועודף גדול של הון ציבורי על פני חוב ציבורי. כמו כן רוב ההון הפיננסי הסקנדינבי מושקע באפיקים סולידיים מאוד על ידי קרנות הפנסיה הציבוריות. כתוצאה מכל אלה, האתגר שיוצר כרגע המשבר הפיננסי העולמי לכלכלת ארצות אלו מוגבל יחסית.

כיום, רק בנורבגיה יש ממשלה סוציאליסטית מובהקת ולכן נתמקד להלן בה. עם זאת ההסכמים הקיבוציים בכל ארבע הארצות מבטיחים עליה בשכר הריאלי לשעה לכלל המועסקים במהלך 2009 ו-2010.

בפברואר 2009 הכריזה ממשלתה הסוציאליסטית של נורבגיה על שורה של צעדים מרחיבים במטרה למנוע את התפתחותו של מיתון עמוק. על מנת להבטיח שיהיה די אשראי לעסקים הקימה הממשלה קרן של 50 מיליארד כתר נורבגי (כ-7 מיליארד אירו). הקרן מיועדת כולה להגדלת הנזילות של הבנקים הנורבגיים והיא מאפשרת למעשה מתן הלוואות בשיעור של כ-500 מיליארד כתר. במקביל הוקמה קרן שנייה, גם היא בהיקף של 50 מיליארד כתר, המיועדת כולה לרכישת אג"ח של חברות נורבגיות המתכננות הנפקות בבורסה הנורבגית. מדובר באג"ח המוגדרות כבעלות סיכון בינוני או נמוך והמוצעות למכירה במחירים ריאליים הנחשבים כעסקה טובה. כמו כן הוחלט להגדיל משמעותית את ההון של רשת הבנקים האזורית הנורבגית שבבעלות המדינה ואת הונה של הקרן הממלכתית לביטוח ומתן אשראי לייצוא. צעדים נוספים כוללים הגדלת התקציב הממשלתי של פרויקטים של תחבורה ותקשורת ובשיפוץ והרחבה של בתי חולים, הקמת מרכזי תרבות וספורט ותוספת מתקנים באוניברסיטאות ובמכללות. כמו כן יוגדל תקציב

ההשקעה במתקנים לייצור אנרגיה נקייה ומתחדשת. לבסוף, הממשלה תעביר לרשויות המקומיות תקציבים להוספת כיתות לימוד, בתי אבות ומרכזי סיעוד. בנוסף, כבר בחודש אוקטובר 2008 אישר הפרלמנט הנורבגי רכישה בסך של עד 350 מיליארד כתר של אגרות חוב של הבנקים בתמורה לאגרות חוב ממשלתיות, וזאת לצורך שמירה על יציבות המערכת הפיננסית. כל הצעדים הללו ננקטים במסגרת תקציב 2009 שאושר כבר בסתיו 2008. מדובר בתקציב מרחיב הכולל, בין השאר, הגדלת תקציבית של הכשרת מורים, בניית כיתות לימוד והשקעה במחקר אוניברסיטאי.

התקציב הנורבגי אינו כולל הקלות בנטל המס הישיר על בעלי הכנסות גבוהות ובמס רכוש, שהועלו באופן דרמטי עם עלייתה לשלטון של ממשלת השמאל בסוף 2005. עם זאת תהיה הקלה מסוימת במס הירושה, שתוכננה עוד קודם למשבר. כמו כן עודכנו כלפי מעלה סכומי המינימום הפטורים ממס עבור שכירים ופנסיונרים.

לסיכום ניתן לומר שהממשלות הסוציאל-דמוקרטיות בסקנדינביה לא נרתעו מהלאמת מערכת הבנקאות או מרכישה ישירה של אג"ח עסקיות. כמו כן רובן נקטו במדיניות תקציבית מרחיבה, על ידי השקעות בחינוך, בבריאות ובתשתיות, למעט במצבים שבהם נוצר כבר בתחילת המשבר גרעון תקציבי חריף. בשבדיה, שבה אכן נוצר בתחילת המשבר של 1995-1991 גרעון חריף, צמצום הגרעון הושג באמצעות העלאת מסים לבעלי הכנסות גבוהות - לא פחות ואף יותר מאשר באמצעות קיצוץ תשלומי ההעברה; ובכל מקרה לא היה קיצוץ בהוצאה הכוללת על צריכה ציבורית ותשלומי העברה.

ולבסוף, ארגוני העובדים פעלו בכל תקופת המיתון להעלאת השכר הריאלי; הם לא נרתעו מהעלאת התביעה בעת שמפלגות מרכז-ימין היו בשלטון והם עשו זאת בגיבוי הממשלה כאשר השמאל היה בשלטון. בכך הם סייעו לשמר ואף להרחיב את כוח הקנייה המקומי. במלים אחרות, מדובר במדיניות מרחיבה באמצעות העלאת שכר העובדים.

על שוורים, דובים ודמוקרטיה - התקשורת והמשבר הפיננסי

יוסי דהאן*

אחת השאלות המטרידות העולות בעקבות המשבר הפיננסי והכלכלי, מהחמורים ביותר שפקדו את העולם במאה השנים האחרונות, היא: היכן הייתה התקשורת? על פי התפיסה השגורה, אמצעי התקשורת אמורים לתפקד כ"כלבי השמירה" של המשטר הדמוקרטי. הם אמורים להבטיח שהאזרחים ייהנו ממידע מגוון, בלתי תלוי ואמין ולחשוף מחדלים ושחיתויות של השלטון ושל קבוצות כלכליות וחברתיות בעלות עוצמה. אם אור השמש הוא חומר החיטוי הטוב ביותר ואור המנורה הוא השוטר היעיל ביותר, כאמרתו של השופט האמריקני לואיס ברנדייס, הרי שאמצעי התקשורת אמורים לשמש מקור האור של המשטר הדמוקרטי ולהבטיח את זכות הציבור לדעת. התנהגות התקשורת במשבר הנוכחי מגלה כי היא רחוקה מאד מלעמוד במחויבויותיה הדמוקרטיות והמקצועיות. במקום להאיר את ההתרחשויות הכלכליות והפוליטיות החשוכות שגרמו למשבר, נדמה שהתקשורת הייתה שותפה מרכזית בהגברת העלטה.

סקר שערך לאחרונה מכון מחקר אמריקני¹³ מעלה שמתוך 100 עיתונאים שנסקרו, 62 ביקרו את תפקוד התקשורת בכיסוי המשבר הפיננסי; בעיניהם, התקשורת הייתה נלהבת מדי מהמצב הכלכלי ונכשלה בהבנה ובדיווח על סדרת האירועים שהובילו למשבר. מבקרים טוענים כי מלבד יוצאים מן הכלל מעטים, התקשורת מעלה בתפקידה, כשלה בהבנה ובתיאור של השוק הפיננסי ולא הזהירה מפני הסכנות. התקשורת מיעטה לסקר לעומק את המכשירים הפיננסיים האזוטריים שגרמו לחלק גדול מהבעיות שהובילו למשבר. פעילים חברתיים בתחום הדיור הקהילתי טוענים כי אמצעי התקשורת לא שעו לאזהרות אודות הבעייתיות הרבה במתן אשראי והלוואות של בנקים למשכנתאות, הלוואות שיצרו את בועות הנדל"ן והאשראי שהובילה למשבר. אמצעי התקשורת נקטו בנימה אוהדת ואופטימית והרבו לצטט בעלי הון, מנהלים ויועצים בעלי עניין שהפיקו רווח מהדיווחים הללו – ובכך תרמו לניפוח הבועה. גם כאשר הופיעו ידיעות ומאמרי ביקורת נגד הפרקטיקות הללו, היו אלה דיווחים חד פעמיים ללא מעקב המשך, ללא ירידה לפרטים וללא התעקשות על חשיפת מידע שהיה עשוי לסייע במניעת המשבר.

הכישלון הכבד אינו מקרי והוא משקף במידה רבה את אופיים הפוליטי והכלכלי של אמצעי התקשורת בדמוקרטיה קפיטליסטית. ספרות מחקרית עשירה מתארת ומסבירה את הפער הקיים בין המציאות התקשורתית לבין האידיאל הדמוקרטי שצריך להנחותה (Baker, 2007)¹⁴. לפער זה מספר הסברים ובהם: ריכוז הבעלות על כלי תקשורת בידי מספר הולך ומצטמצם של בעלי הון, היחלשות מעמדם של העיתונאים שאיבדו מעצמאותם והפכו תלויים באינטרסים הכלכליים והפוליטיים של הבעלים וצמצום משמעותי בדיווחי

* ד"ר יוסי דהאן, חטיבת זכויות האדם, המרכז האקדמי למשפט ועסקים.

¹³ ר' <http://www.huffingtonpost.com/2009/01/08/abrams-research-survey-finding-156369.html>

¹⁴ Baker, E. (2007) *Media Concentration and Democracy, Why Ownership Matters*. Cambridge University Press.

חדשות ובתחקירים רציניים, הנובע מכך שבעיני תאגידי התקשורת הבינלאומיים, השיקול השליט בקביעת תכנים הוא השורה התחתונה במאזן הכספי.

בישראל, התמונה דומה. רוב הדיון הציבורי מתנהל כיום בתקשורת המסחרית, הנשלטת בידי בעלי הון ומאופיינת בריכוז בעלויות, בבעלויות צולבות (שליטה של בעלים ביותר מכלי תקשורת אחד) בהחזקות אנכיות (שליטה של בעלים אחד על מספר מרכיבים של תחום התקשורת - לא רק תוכן אלא גם הולכה, כמו במקרים של עיתונים המחזיקים בחברת הכבלים) בדירקטורות צולבות (אנשים המשרתים ביותר מדירקטוריון אחד בתחום התקשורת) ומימון מסיבי שנותנים בנקים לבעלי הזיכיונות בתקשורת. בתקשורת מסחרית שבה שולט מספר מצומצם של תאגידיים כלכליים, הסטנדרטים העיתונאיים כפופים לשיקולי הרווח התאגידיים. וכיוון שעיתונים ותחנות טלוויזיה מסחריות תלויים במידה רבה בהכנסות מפרסומת, הם חייבים לקחת בחשבון את האינטרסים של המפרסמים ושל פלח הצרכנים אליו פונים אותם מפרסמים. שיקולים אלה גורמים לכך שתוכן החדשות והמידע, שאמור להיות מונחה אך ורק על ידי האינטרס הציבורי, מונחה בעיקר על ידי האינטרסים של הבעלים או של המפרסמים. התוצאה היא הזנחה של נושאים חברתיים, של סוגיות הנוגעות לשכבות מעוטות הכנסה, של סוגיית הצדק החלוקתי - או בחינה של אלטרנטיבות אחרות למצב הקיים.

כשלוך התקשורת האמריקנית בסיקור המשבר הפיננסי נבע, לדעת מבקרים כדני שכטר¹⁵, מכך שלתקשורת הכתובה היה עניין לתמוך בבעת הנדל"ן כיוון שהפרסום מענף הנדל"ן מהווה מקור מרכזי של הכנסה של העיתונים, שחלקם אף מפרסמים מוספי נדל"ן מיוחדים. כך גם הכנסות מפרסומת של חברות אשראי וחברות מימון. במובן מסוים, ההצלחה הכלכלית של העיתונות הכתובה הייתה קשורה להצלחה של ענף הנדל"ן. לטענת שכטר, "תעשיית העיתונות שימשה כזרוע השיווקית של תעשיית הנדל"ן". בתנאים הללו לא פלא שלעיתונים לא היה תמריץ לדווח על התופעה של אנשים חסרי אמצעים כלכליים שקנו בתים באמצעות משכנתאות שהם לא יכלו לעמוד בתשלומיהן.

בעוד שמדורי הכלכלה והעסקים - שמדווחים על עולם העסקים מנקודת מבטם של בעלי העסקים ומנהליהם - הלכו והתרחבו, צמצמו העיתונים את התקציבים המוקצים לתחקירים ולדיווחי עומק. עיתונאים רבים נדרשים להמעיט בתחקירי עומק ולהרבות במשימות קצרות מועד וקצרות טווח, בשעה שחלק גדול מהם חסר את הכישורים והידע הדרושים להבנת הסוגיות המורכבות שהם אמורים לכסות.

בישראל המצב חמור אף יותר, כיוון שלא מעט מבעלי התקשורת המסחרית הם בעלים של עסקים רבים אחרים, כולל מוסדות פיננסיים וחברות נדל"ן, והתמריץ לערוך תחקירים מקיפים ונטולי פניות בענפי כלכלה שבהם מעורבים בעלי התקשורת אינו קיים.

בעוד שהעיתונות העולמית נתונה מזה זמן במשבר חריף הגורר סגירתם של עיתונים רבים ופיטוריהם של עשרות אלפי עיתונאים, בישראל, העיתונות הכלכלית הלכה והתרחבה לאחרונה. מוספי הכלכלה והעסקים של העיתונים גדלו והלכו. כך למשל "דה מארקר", המוסף הכלכלי של עיתון "הארץ", הלך ותפח עם הזמן, עד כדי העלאת השאלה

¹⁵ ראו Financial crisis: A media Failure?

http://www.editorsweblog.org/analysis/2008/11/financial_crisis_a_media_failure.php

האם "דה מארקר" הוא מוסף של "הארץ", או שמא "הארץ" הוא מוסף של "דה מארקר". המשבר גם לא מנע מ"ידיעות אחרונות" להשיק עיתון כלכלי חדש – "כלכליסט". מוספים ועיתונים כלכליים תלויים לקיומם בפרסום מודעות. שוק נדל"ן, שוק מניות ושוק אשראי גואים מהווים תנאים אידיאליים לגיוס מודעות. למעשה, הגאות בשווקים אלה הוא בבחינת אינטרס מסחרי של העיתונות ומכאן שאין לה תמריץ מובנה לפרסם תחקירים המטילים ספק בבסיס הכלכלי של הצמיחה המדומה. קשה "לקלקל את החגיגה", כאשר התקשורת עצמה נהנית מזרם המודעות והפרסומות. כך קרה שהתקשורת מיעטה לבקר את "הרפורמות המבניות" שנעשו בשוק ההון הישראלי – בין היתר, מכירת קרנות הפנסיה לחברות ביטוח, או ההסדר החדש שעל פיו רק 30% מכספי עמיתי קרנות הפנסיה מושקעים באגרות חוב ממשלתיות המבטיחות תשואה קבועה, לעומת 70% בעבר – שני מהלכים שהרחיבו מאוד את שוק ההון. בתי השקעות חדשים הציפו את העיתונים הכלכליים במודעות על מנת למשוך אליהם את הלקוחות. רק עם פרוץ המשבר התברר כי הפניית כספי הפנסיה לשוק ההון גרמה לשחיקה דרמטית בכספי העמיתים.

הסבר נוסף לכשלון העיתונות בדיווח על המשבר הפיננסי מצביע על הקירבה האינטימית מדי בין העיתונאים למושאי הסיקור שלהם וליראת הכבוד שהם רוחשים למוסדות הפיננסיים שאותם הם אמורים לבחון ולבקר. העיתונאי ג'ון פרידמן, שנכח במסיבת העיתונאים שבה הוכרז על רכישת מריל לינץ' על ידי בנק אוף אמריקה, מספר: *"העיתונות הייתה מנומסת מאוד ורוחשת כבוד ליושבי הראש של שני המוסדות הפיננסיים הללו: הם התנהגו כאילו מסיבת העיתונאים הייתה מסיבת ניצחון לתעשיית השירותים הפיננסיים"*¹⁶. ההזדהות של כתבים המדווחים על שוק ההון וכלכלה עם מושאי סיקורם רבה מאד: הם מסתובבים באותם מעגלים מקצועיים וחברתיים בעולם מצומצם ונפרד המנותק מהעולם החברתי והכלכלי שבו חיים מרבית האזרחים.

גורם נוסף הוא אידיאולוגי. התקשורת אינה מסקרת את המציאות החברתית והכלכלית באופן נייטרלי. העיתונאים אינם נטולי הטיות הכרתיות וערכיות. הם יוצרים סיפור עלילה אודות ההתרחשות המסוקרת, שמעניק לה משמעות ייחודית וגורם לקוראים, למאזינים ולצופים להתייחס אליה באופנים מסוימים. בבסיסו של כל סיפור תקשורתי קיימת מסגרת. מסגור ההתרחשויות, כפי שכותב רוברט אנטמן, "משמעותו בחירת אספקטים מסוימים של המציאות כפי שאנו תופסים אותה והפיכתם למרכזיים, באופן המגדיר את הבעיה, מעניק פרשנות סיבתית, הערכה מוסרית והמלצות לטיפול"¹⁷.

מסגור הדיווח התקשורתי קובע מי הם "הגיבורים" ומי "הנבלים", הוא מגדיר אלו התרחשויות תיחשבה כמזיקות לחברה ואלו כמועילות לה ומהן הדרכים הרצויות לפתרון הבעיה המסוקרת. מסגור הסיפור גורם לנו לתפוס את המציאות באופן מסוים ולא אחר. המסגור קובע את גבולות השיח הציבורי הלגיטימי – מהם הסיפורים התקשורתיים

¹⁶ Press May Own a Share in Financial Mess

<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/10/05/AR2008100502562.html>

¹⁷ Entman, Robert M. 1993. "Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm." Journal of Communication 43 (4): 51-8.

הראויים והבלתי ראויים, תוך יצירת היררכיה הכרתית וערכית בין האפשרויות השונות של תיאור ההתרחשויות.¹⁸

המסגור האידיאולוגי של סיקור הכלכלה בשנים שקדמו למשבר הכלכלי, למעט חריגים, נשא אופי ניאו-ליברלי. הוא התבסס על תמונת עולם אידיאולוגית שהוצגה כמובנת מעליה וכמבוססת על יסודות מדעיים נייטרליים מוצקים. עורך בכיר לחברה וכלכלה בעיתון יומי כינה את היסודות הללו בשם "אקסיומות מדעיות". המסגור האידיאולוגי הניאו-ליברלי כולל מספר הנחות יסוד ובהן: צמצום מעורבותה של המדינה בחיי הכלכלה, בטענה שמעורבות זו מובילה לחוסר יעילות כלכלית ופוגעת בחירויות הפרט. צמצום זה צריך לבוא לביטוי בהפרטתם של מפעלים ושירותים ציבוריים, בטענה ששירותים אלה כמו גם רשת הביטחון הסוציאלי מעודדים תלותיות וניצול ומונעים מיחידים לגלות יוזמה ולקחת אחריות לחייהם. הנחות יסוד נוספות כללו החלת עקרונות שוק כלכליים על תחומים חברתיים כחינוך, בריאות ועוד, בנימוק של הגדלת היעילות והבחירה החופשית; הפרטה של יחסי העבודה, כולל מעבר מהסכמים קיבוציים לחוזים אישיים; התנגדות לעבודה מאורגנת ויצירת תבניות העסקה חדשות כגון העסקה באמצעות קבלני כוח אדם וקבלני שירות; וכך צמצום מירבי של רגולציה מדינתית על הפעילות בשוק הכלכלי, בנימוק שרגולציה מערימה קשיים בירוקרטיים על פעילות השוק החופשי ומונעת ממנו להשיג יעילות מירבית.

טענות אידיאולוגיות ניאו-ליברליות אלו הוצגו כטענות מדעיות המבטאות אמיתות כלכליות אובייקטיביות וניטרליות - ולא השקפת עולם ערכית השנויה במחלוקת. טענות של מי שחולקים על אידיאולוגיה זו הוצגו כבלתי רציונליות, אידיאולוגיות ורגשיות. תוצאה חמורה יותר היא שהשלכותיה החברתיות של המדיניות הניאו-ליברלית - הגידול בעוני, התרחבות הפערים החברתיים והכלכליים בין קבוצות אתניות ולאומיות ומאידך - התעשרותה של שכבה קטנה של בעלי הון ומנהלים, הוצגו כתוצאות בלתי נמנעות של חוקי הכלכלה שיש להתייחס אליהם כאל חוקי טבע דטרמיניסטיים.

בשלושים השנים האחרונות, האידיאולוגיה הניאו-ליברלית היתה בסיס למעין קונצנזוס "מדעי" וערכי בעיתונות הכלכלית. עיתונות זו, המתפרנסת מהכנסות מפרסום מודעות של גופים כלכליים ואשר קהל קוראיה המרכזי הוא בעלי הון ואנשי עסקים, תמכה במתן חירות ל"כוחות השוק" לפעול את פעולתם, בין היתר על ידי צמצום הרגולציה המדינתית על עולם העבודה ושוק ההון. מייצג מרכזי של גישה זו היה אלן גרינספאן, מי ששירת כנגיד הבנק הפדראלי בארצות הברית, שזכה במשך כל שנות כהונתו למעמד של סמכות כלכלית מקצועית ראשונה במעלה ואשר את עמדותיו אימצה התקשורת הכלכלית ללא כל ערעור. רק בעקבות המשבר הכלכלי התוודעה גרינספאן בשימוע לפני הקונגרס כי "השוק החופשי נכשל".

בישראל, המסגור האידיאולוגי אומץ באדיקות רבה על ידי העיתונות הכלכלית. זו קידמה את המדיניות הניאו-ליברלית של מקבלי החלטות בתחום הכלכלי בשנים האחרונות, ביניהם שרי האוצר ובראשם בנימין נתניהו - מבטא אדוק וקיצוני של התפיסה

¹⁸ לדיון בשאלת המסגור ויחס התקשורת הישראלית לשביתות בישראל, ראו "תופסים את המדינה בגרון" - על סיקור התקשורת הישראלית של שובתים ושביתות, שלומית בנימין, מוטי גיגי, שלומית ליר, מתי שמואלוף, נפתלי שם טוב, יוסי דהאן (טרם פורסם).

הניאו-ליברלית. בכנס חגיגי של העיתון הכלכלי "דה מארקר" התוודה נתניהו כי הופתע ממידת התמיכה לה זכה ב"הארץ" וב"דה מארקר". לתמיכה זכו גם נגידי בנק ישראל שקידמו את האידיאולוגיה הניאו-ליברלית ובראשם פרופ' יעקב פרנקל. פרנקל הפך מאוחר יותר לסגן יו"ר תאגיד הביטוח הענק AIG, שפשט את הרגל כתוצאה מהמשבר הפיננסי ובימים אלו הוא מושא מרכזי של תכנית החילוץ הכלכלית של הממשל האמריקני, הכוללת, בין היתר, סיוע בסך 150 מיליארד דולר מכספי הציבור. דוגמה מעניינת ליחסים שבין התקשורת ומעצבי המדיניות הכלכלית, הוא הדיווח של סבר פלוצקר, הכתב והפרשן הכלכלי הבכיר של "ידיעות אחרונות", מהכינוס השנתי של הפורום הכלכלי העולמי שנערך בדאבוס בשווייץ בראשית 2007: "מיודענו פרופ' יעקב פרנקל, שבזכות תחזיותיו הכלכליות הקולעות קנה לעצמו מוניטין רב בדאבוס, רואה את התמונה אחרת לגמרי. השווקים המתוחכמים והמקיפים, אמר לי פרנקל, מאפשרים לכלכלת העולם לצמוח למרות כל השגיאות והטעויות של המדינאים. המכשירים הפיננסיים החדשניים ממתנים ומחלישים את עוצמתן של תופעות, שבעבר היו עלולות לגרום למשברים קשים. 'השווקים החזקים', אומר פרופ' פרנקל, כיום סגן יו"ר התאגיד הפיננסי הענק AIG, 'מעניקים לעולם הריאלי סוג של הגנה חדשה מפני מעידות במדיניות כלכלית, שהיו עלולות לנו ביוקר רב בעבר. הם לוקחים את הסיכונים כסחורה, אורזים אותם, מוכרים וקונים, ובכך מנטרלים חלק מהשפעותיהם קצרות הטווח'. גם פרנקל, כמו הנבחרת המכובדת של פרופסורים לכלכלה ולפיננסים שהרצו בדאבוס, מחזיק בדעה ש-2007 תהיה טובה לפחות כמו 2006. ואחר-כך? אחר-כך יעלו לסדר היום נושאים אחרים, ובראשם: החלוקה-מחדש של העושר העולמי לטובת סין, הודו ושווקים מתעוררים אחרים". פרנקל לגלג באותה הזדמנות על דברי האזהרה שהשמיע הכלכלן נוריאל רוביני אודות ההתפוצצות הקרובה של בועות הנדל"ן ושוק האשראי, כשאמר 'הדובים שאורבים לנו ביער, מגדלים בסופו של דבר קרניים והופכים לשוורים".

בסדרה של שלוש כתבות שפירסם אורן פרסיקו בכתב-העת לענייני תקשורת "העין השביעית"¹⁹, הוא מציג מבחר דוגמאות להתנהגותה של התקשורת בחודשי טרום המשבר ואחריו. כותרת ראשית בעיתון "גלובס", בינואר 2007 בישרה "אופטימיזם בדאבוס: צפויה עוד שנת צמיחה", והדיווח המלא, שהופיע בראש עמ' 10 של העיתון, בישר כי "צפויה להיות שנת 'סינדרלה' למשק הגלובלי". כותרת ב"דה מארקר" הכריזה באותו חודש "לא מ-פ-ח-ד-י-ם", והיא גובתה בציטוטים של משקיעים וכלכלנים ה'עומדים פעורי פה לנוכח הגאות המסחררת בשוק ההון". שבעה חודשים לאחר מכן, למרות נפילת שתי קרנות הגידור של התאגיד הפיננסי בר סטרנס, המשיכה התקשורת הכלכלית הישראלית לשדר אופטימיות רבה. סבר פלוצקר אמר לקוראיו שאין מחנק אשראי בעולם וכי 'יכלכלת אמריקה תשרוד גם קשיים חולפים אצל שכבה די צרה של בעלי משכנתאות. [...]. במקרה הרע, ימחקו כמה בנקים לא זהירים כמה עשרות מיליארדי דולרים כהלוואות

¹⁹ ר' אורן פרסיקו, "נדם קולם של הפסימיסטים"

http://www.the7eye.org.il/articles/Pages/121108_financial_disaster_in_the_israeli_media1.aspx
"הניתוח נכשל הפצינט התרושש"

http://www.the7eye.org.il/articles/Pages/131108_financial_disaster_in_the_israeli_media2.aspx
"שגעון גדלות חסר תקדים"

http://www.the7eye.org.il/articles/Pages/141108_financial_disaster_in_the_israeli_media3.aspx

אבודות; אמריקה לא תיפול מזה". ועל שער המוסף "מארקר וויק" מאותו סוף שבוע, סיפר פרסיקו, כיכבו הברוקרים צבי סטפק ובנו אבנר, בתמונה שבה הבן נושא את האב על גבו ושניהם מחייכים חיוך רחב. אופטימיות רבה עלתה גם מדברי פרשנים ומומחים אחרים שהתייחסו לתחילת המשבר הפיננסי כאל "תיקון" שגרתי המתרחש בדרך כלל לאחר רצף של עליות שערים. גם כאשר הופיעו דיווחים אודות הסכנה הטמונה בשוק הנדל"ן ובשוק האשראי, הם נבלעו בגל האופוריה ששטף את העיתונות הכלכלית. המסגור האידיאולוגי שעטף את דיווחיה ופרשנותה של העיתונות הכלכלית והלל את נפלאות "השוק החופשי", הציג את בעלי ההון, מנהלי התאגידים כלכליים, היזמים העסקיים, מנהלי הקרנות, הבנקאים, האנליסטים והיועצים פיננסיים לא רק כגיבורי הכלכלה שהצלחתם תיטיב עם כולנו, אלא גם כפרשנים מרכזיים של המציאות הכלכלית שהם מעצביה. כפי שמציין בצדק אורן פרסיקו, אנשים אלה, שהם בעלי עניין מובהקים, זכו לבמה חופשית להשמיע את עמדותיהם, באמצעות טורים אישיים ובראיונות אישיים, כאילו הם מומחים אובייקטיביים המסבירים לאזרחים את המציאות הכלכלית, מנפקים תחזיות ומשיאים עצות פיננסיות, ללא כל הטלת ספק מצד המראיינים.

הבולטות והמקום המרכזי להם זוכים גורמים כלכליים בעלי עניין בעיתונות הישראלית נובעת בין היתר מחולשתם הגוברת והולכת של העיתונאים בישראל. שוק העבודה העיתונאי הפך בשנים האחרונות לשוק מעמדי שבו שתי קבוצות: קבוצה מצומצמת של סלבריטאי תקשורת, אליטת כוכבים - "טאלנטים" בעגת הענף, המשתכרים סכומים גבוהים מאוד וזוכים להטבות ניכרות, ופרולטריון של עיתונאים. ה"כוכבים" חצו את החומה שאמורה להפריד בין העיתונות המקצועית לבין הבעלות הכלכלית והפכו בעצמם לטייקוני תקשורת בעלי עניין. מתחתם יש שכבה רחבה ובה רובם המכריע של העיתונאיות והעיתונאים בעלי שכר נמוך וסל זכויות מצומק. התקווה המסורתית שאי התלות, העצמאות, המקצועיות והאתיקה של עיתונאיות ועיתונאים מן השורה יעמדו בפני לחצי בעלי השליטה הכלכלית היא במקרים לא מעטים תקוות-שווא. לראייה ניתן להביא את מרדכי גילת, ניר בכר ומירון רפפורט, שנאלצו לעזוב את "ידיעות אחרונות" לאחר שלא נענו ללחצי בעלי העיתון ונציגיהם במערכת, להימנע מפרסום מזיק לבעלי הון ולפוליטיקאים רבי עוצמה.

המשבר בתקשורת הישראלית אינו ייחודי; זהו משבר הפוקד את העולם כולו. המשבר הוא תוצאה לא רק של המשבר הכלכלי הנוכחי אלא גם של הופעת ערוצי חדשות ברשת האינטרנט, שגרמה לירידה דרסטית במספר קוראי העיתונים ולירידה בהכנסותיהם מפרסום. חברות שבעלותם עיתונים איבדו 52% מערךן בשלוש השנים האחרונות. חברות שרכשו עיתונים רק לפני שלוש שנים ראו את ערך מניותיהם צונח בעשרות אחוזים. מניות העיתון "ניו-יורק טיימס" צנחו מסוף 2004 ב-54%. מאז 1990, רבע מהמשרות בעיתונות האמריקנית נעלמו. מספר הקוראים, בעיקר בקרב צעירים, הולך וקטן, ומספר השעות שמקדישים אנשים לקריאת עיתונים גם הוא הולך וקטן באופן דרמטי. רק 19% מקרב גילאי 18-34 דיווחו שהם קוראים עיתון יומי.²⁰

²⁰ ר' יוסי דהאן "על מותו של העיתון" אתר העוקץ. <http://www.haokets.org/mail-message.asp?ArticleID=2579>

בעלי העיתונים מגיבים בסגירת סניפים, קיצוץ בכוח האדם והקטנת גודל העיתון - מה שלא הפך את העיתונים לאטרקטיביים יותר. בנוסף לכך, אמון הציבור בעיתונות הכתובה הולך ומתדרדר. פחות מ-20% מהאמריקנים מאמינים לכל או לרוב מה שכתוב בעיתונות. כיום, יותר ויותר אנשים צורכים חדשות באינטרנט, אולם הפרדוקס הוא שרוב החדשות שהם צורכים באינטרנט נשען על מה שמייצרת העיתונות המודפסת. אולם כפי שמציין מבקר העיתונות אריק אלטרמן,²¹ באתרי אינטרנט, בניגוד לעיתונות הכתובה, לא ניתן למצוא דיווח חדשותי מקורי והעבודה העיתונאית שנעשית שם היא שולית לחלוטין לעומת זו הנעשית בעיתונות הכתובה המסורתית. בעוד שבעיתונות המודפסת קיים הליך מסודר ומקצועי של בדיקת עובדות ועריכה מקצועית, בעיתונות האינטרנט אין הליך המתקרב לזה ומידע רב מתפרסם ללא כל אישוש עובדתי.

לסיכום: חיזוקה של הדמוקרטיה משמעו חיזוקה של עיתונות עצמאית ובלתי תלויה. חיזוק זה משמעותו קיומה של תקשורת ציבורית עצמאית ובלתי תלויה. קיומו של ערוץ ציבורי עצמאי שאינו תלוי בגורמים מסחריים והממומן מכספי הציבור הוא תנאי הכרחי לקיומה של תקשורת דמוקרטית. ניסיוני חבר מליאת רשות השידור לימד אותי שהשידור הציבורי בישראל רחוק מאידאל זה. רק רפורמה משמעותית שתנתק את השידור הציבורי מתלותו בפוליטיקאים תבטיח זאת.

עיתונות עצמאית דמוקרטית ובלתי תלויה תתקשה להתקיים גם ללא קיומה של עיתונות כתובה פלורליסטית ותחרותית. רוברט מקציסני, חוקר, היסטוריון ופעיל בתחום קידום תקשורת דמוקרטית בארצות הברית, הציע לאחרונה הצעה רדיקלית שעיקרה מימון העיתונות הכתובה על ידי המדינה. סיוע ציבורי קיים במדינות דמוקרטיות רבות. סיוע שכזה יכול סבסוד הוצאות המשלוח והדואר של כל עיתון ומגזין שנפח המודעות בו אינו מגיע ל 25% מתוכן העיתון וכן מענק של 200 דולר לכל אזרח המעוניין במנוי לעיתון יומי אחד. לאחרונה הציע נשיא צרפת, ניקולא סרקוזי, הצעה דומה: סבסוד ממשלתי למינוי על עיתון חנים לכל צעיר צרפתי בן 18 למשך שנה; כחלק מחבילת תמריצים בשווי 600 מיליון יורו, שנועדה לחלץ את תעשיית העיתונות בצרפת מהמשבר בו היא נמצאת.²²

מקציסני מציע גם מימון מדינתי של עיתוני בתי-ספר תיכוניים על מנת ליצור קהל קוראים ואזרחים דמוקרטיים ביקורתיים. צעדים אלו יביאו ליצירת פלורליזם תקשורתי, לחיזוק מעמד העיתונאים והעיתונאיות, ליצירת קהל קוראים משכיל וביקורתי ולחיזוק משמעותי של הדמוקרטיה.

²¹ ראו לעיל הערה 8.

²² ר' עיתון "הארץ", "נשיא צרפת ניקולא סרקוזי: כל צעיר צרפתי בן 18 יקבל מינוי חנים לעיתון למשך שנה". ממשלת צרפת מסייעת לתעשיית העיתונות במדינה באופן ישיר בכ-280 מיליון יורו מדי שנה, אך התוכנית החדשה של הנשיא כמעט תכפיל את הסיוע הזה, בעזרת תוספת שנתית של 200 מיליון דולר. הצעדים הנוספים עליהם הכריז סרקוזי הם הכפלת תקציב הפרסום הממשלתי בעיתונות הדפוס ובעיתונות המקוונת, צמצום עלויות ההעסקה של מפיצי העיתונים, המשך ההנחה על שליחת עיתונים בדואר והקלה במס להשקעות הנובעות ממעבר העיתונות לאינטרנט.

<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1058400.html>

המשבר של הקפיטליזם הפיננסי: סיכוי למדינת הרווחה?

זאב רוזנהק ומיכאל שלו*

המשבר הפיננסי הגלובלי כבר הביא למעורבות מסיבית של המדינות הקפיטליסטיות המתקדמות, בעיקר באמצעות הזרמת היקף אדיר של הון – טריליוני דולרים – למגזר הפרטי. מאמץ זה מיועד להציל את המוסדות הפיננסיים ואת המערכת הפיננסית בכללותה, ואף סקטורים מסוימים מהכלכלה הריאלית, מקריסה. בכך המשבר הנוכחי חשף והציף את החשיבות המכרעת של "מדינת הרווחה להון" בדינמיקה של הקפיטליזם. השאלה העולה היא האם לאותו משבר יש פוטנציאל לעודד גם את התחזקותה של מדינת הרווחה הפרוגרסיבית – מעורבות ישירה של המדינה בתהליכים של הקצאת קצבאות ושירותים שמיועדים להגביר את הביטחון הכלכלי-חברתי של כלל האוכלוסייה ולצמצם פערים על בסיס עקרונות של זכויות אזרחיות.

השפל הגדול של שנות השלושים של המאה ה-20 נחשב לאחד הגורמים המרכזיים שהביא לתמורה יסודית בכלכלה הפוליטית הקפיטליסטית, הכוללת התרחבות של מדינת הרווחה הקיינסיאנית, דוגמת ה"ניו דיל" בארה"ב. תהליך זה, שהבשיל לאחר מלחמת העולם השנייה, נשען על שלושה תנאים יסודיים הקשורים אחד לשני. ברמה הכלכלית-מבנית, חלה ירידה דרסטית בביקוש המצרפי, בהשקעות ובתעסוקה, ונוצר מעגל קסמים בין מגמות אלה לבין עצמן, שהעמיק את המשבר. בתנאים אלה, "כוחות השוק" לא היו מסוגלים לחלץ את הכלכלות הקפיטליסטיות מהשפל, וההתאוששות מהמשבר חיכתה להגדלת תקציבי המדינה שנועדו להגדיל את הצריכה. ברמה הפוליטית, היישום של דפוסי מדיניות קיינסיאנית נשען על שינויים יסודיים באופן הייצוג של אינטרסים מעמדיים בזירה הפוליטית: עליה בשיעור ההתארגנות של העובדים, שינויים במאזן בין ימין ושמאל בפוליטיקה האלקטוראלית ויצירה של פשרות וקואליציות בין-מעמדיות. היערכות-מחדש זו של הפוליטיקה חיזקה את הכוחות בעלי אינטרס בעידוד הפעילות הכלכלית תוך חתירה לתעסוקה מלאה והגנה כלכלית-חברתית על האוכלוסייה, והיוותה אחד הבסיסים של צמיחת הקונסנסוס סביב מדינת הרווחה הקיינסיאנית לאחר מלחמת העולם השנייה. לבסוף, ברמה הרעיונית, הניסוח של דפוסי מדיניות חלופיים לאורתודוקסיה הליברלית נבע, או לפחות קיבל חיזוק ולגיטימציה, מהתעצמות הפרדיגמה הקיינסיאנית בדיסציפלינת הכלכלה. אותה פרדיגמה סיפקה הסברים למשבר ולכישלון של האורתודוקסיה הליברלית והציעה כלים מוסדיים ודפוסי מדיניות קונקרטיים כדי להיחלץ ממנו. לתנאים אלה יש להוסיף את התהוותו של סדר פיננסי בינלאומי חדש שבא לידי ביטוי בהסכמי ברטון-וודס לקראת סיומה של מלחמת העולם השנייה. הסדר זה הגביל באופן יסודי את תנועות ההון הבינלאומיות ובכך העניק למדינות הקפיטליסטיות המתקדמות את האפשרות לנהל מדיניות פיסקלית ומוניטרית אוטונומית. האם תנאים אלה או דומים להם קיימים היום? לאור הטרנספורמציה שחלה בכלכלה הפוליטית הקפיטליסטית במסגרת ההתחזקות של המודל הניאו-ליברלי מאז סוף שנות

* ד"ר זאב רוזנהק, המחלקה לסוציולוגיה, מדעי המדינה ותקשורת, האוניברסיטה הפתוחה. פרופ' מיכאל שלו, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

השבעים של המאה ה-20 נראה לנו כי ייתכן שהתשובה לשאלה הזו היא שלילית. באשר לתנאים הכלכליים-מבניים, הצלחת התגובה למשבר באמצעות "מדינת הרווחה להון" עשויה למנוע מצב של שפל עמוק, ירידה דרסטית בצריכה ואבטלה גואה שעלולות לסכן את הסדר הפוליטי-חברתי, כפי שאירע בצפון אמריקה ובאירופה בשנות השלושים. ברמה הפוליטית, יש מספר גורמים שיקשו על התהוותן של קואליציות בין-מעמדיות למען חיזוק מדינת הרווחה. ראשית, במקומות כמו ישראל, בהם אומץ המודל האמריקני על פני פנסיות וחסכוניות אחרים לטווח ארוך מושקעים בשוק ההון, מתהווה מצב שבו לשכבות המבוססות, החל מחלקים לא מבוטלים של המעמד הבינוני-נמוך, יש אינטרס בדפוס מעורבות של המדינה שמיועדים להבטיח את ערך חסכוניותיהם באמצעות תמיכה בשוק ההון ("רשת ביטחון"), יותר מאשר בתכניות אוניברסליות של ביטחון סוציאלי. במילים אחרות, יישומן של פרקטיקות ניאו-ליברליות הביא למצב בו הביטחון החברתי-כלכלי של מעמדות הביניים ומעלה תלוי יותר בסבסוד להון מאשר במדינת הרווחה. יש לזכור גם שקצבאות הבטוח הלאומי, למרות שהן מצומצמות יותר מבעבר, ממשיכות להעניק לקורבנות המשבר, גם בישראל, הגנה גדולה הרבה יותר מפני מצוקה חריפה מזו שהיתה קיימת בעת השפל הגדול של שנות השלושים. במקביל, שינויים שהתחוללו במבנה הכלכלה ובשוק העבודה מקשים היום על גיוס פוליטי למען חיזוק מדינת הרווחה כתגובה למשבר. מגמות ההפרטה, שבישראל כללו את הסקטור ההסתדרותי, וריבוי דפוסי העסקה בלתי-שגרתיים באמצעות קבלני משנה וחברות כוח אדם, מקטינים את הסיכוי שארגוני עובדים כלליים יוכלו להתחזק דיים כדי לפעול בזירה הפוליטית לקידום מדיניות רווחה אוניברסלית.

ברמה הרעיונית, הפרדיגמה הניאו-קלאסית בכלל והגישה המוניטריסטית בפרט – שהפכו לדומיננטיות בדיסציפלינת הכלכלה משנות השבעים ואילך – שיחקו תפקיד מרכזי בהפצה ובהענקת לגיטימציה לדפוסי מדיניות ניאו-ליברליים. לאור המשבר, ובמידה מסוימת גם קודם לכן, נראים לאחורונה סימנים של ספקנות בריאה בקרב כלכלנים מסוימים לגבי האורתודוקסיה הניאו-ליברלית ויסודותיה ה"מדעיים". יחד עם זה, עדיין אין רואים באופק מהפכה פרדיגמטית בדיסציפלינת הכלכלה דומה לזו שהתרחשה בשנות השלושים (המהפכה הקיינסיאנית) או לזו של שנות השבעים (המהפכה הניאו-קלאסית). רוב ההסברים למשבר המוצעים על ידי כלכלנים מהזרם המרכזי מנוסחים במונחים של "חמדנות" ו"שחיתות" של יחידים ו/או קוצר ראייה של מקבלי ההחלטות, ולא במונחים של מאפיינים מוסדיים ומבניים של הקפיטליזם הפיננסי. במצב זה, אין בנמצא בינתיים מודלים מגובשים היכולים להעניק לגיטימציה לשינויים יסודיים באופן המעורבות של המדינה בכלכלה. לבסוף, בעניין כללי המשחק הבין-לאומיים עולה השאלה האם הגלובליזציה של השווקים הפיננסיים תמשיך להקשות על ההתרחבות הפיסקלית הנדרשת לחיזוק מחדש של מדינת הרווחה? הדוגלים בגישה הניאו-ליברלית טוענים שאכן כך, אך האם הבשילו התנאים להחזרת מגבלות על תנועות הון בין מדינות שיכולות להחזיר למקבלי ההחלטות טווח משמעותי של אופציות במדיניות הכלכלית-חברתית? ממד מרכזי בבחינת הסיכויים לשינויים יסודיים בכלכלה הפוליטית בעקבות המשבר נוגע ללוגיקות המוסדיות והפוליטיות של הסוכנויות המדינתיות העיקריות שעוסקות בניהול הכלכלה: משרד האוצר והבנק המרכזי. ההצלחה של הפרויקט הניאו-

ליברלי נשענה על שינויים בעוצמתן של סוכנויות אלה ובאופן שבו מוגדרים המטרות והכלים של הניהול הכלכלי. בהקשר הישראלי, שתי סוכנויות אלה הצליחו למסד, באמצעות שינויים מוסדיים שונים, משטר של "צמצום מתמיד" (permanent austerity), הבא לידי ביטוי בפרקטיקות של "משמעת פיסקלית" ו"משמעת מוניטרית". מהו הסיכוי שלאור המשבר משרד האוצר ובנק ישראל ישנו את האוריינטציה האסטרטגית שלהם? תחת המשטר הניאו-ליברלי, הבנק המרכזי הפך לסוכנות אוטונומית מהממשלה ובעלת עוצמה גדולה בתהליכי קביעת מדיניות. בישראל, מאז המחצית השנייה של שנות השמונים צבר בנק ישראל יכולות מוסדיות ופוליטיות חשובות. כמו בנקים מרכזיים אחרים בעולם הוא הצליח לקדם את המטרה של הורדת האינפלציה והשגת יציבות מחירים, ובו בזמן להשתחרר מהתפקיד של "המדפיס הממשלתי" שמכסה את גרעונות תקציב המדינה, שמימדיו נקבעים על ידי משרד האוצר והממשלה. יעדי המדיניות החדשה הושגו באמצעות מדיניות מוניטרית מרסנת והפעלת לחץ על הממשלה ליישם מדיניות פיסקלית "ממושמת". בנוגע למדיניות המוניטרית, המשבר הנוכחי הביא די במהירות לשינוי משמעותי בדפוסי המדיניות של הבנקים המרכזיים. בעקבות הפדרל ריזרב האמריקני ובנקים מרכזיים אחרים, גם בנק ישראל החל ברבעון האחרון של 2008 בהורדות דרסטיות ברמת הריבית, בתקווה לאושש את השווקים הפיננסיים ולהחזיר את יציבותם. שינוי זה קשור לעצם הלוגיקה המוסדית ותחומי הפעילות של הבנקים המרכזיים, המגדירים את השווקים הפיננסיים כמנגנון ראשי של גיוס והקצאת הון ובמקביל מגדירים את עצמם כאחראים על הבטחת יציבותם ופעילותם התקינה של אותם שווקים. על מנת להציל את השווקים הפיננסיים ולשמור על מקומם המרכזי בתוך הקפיטליזם הניאו-ליברלי, בנקים מרכזיים נוקטים במעורבות ישירה בשווקים, לוחצים על ממשלות להקצות היקפים עצומים של הון למוסדות פיננסיים קורסים ונוטשים, לפחות באופן זמני, את העמדה האנטי-אינפלציונית שאפיינה אותם טרם המשבר. גם מעמדם של משרדי האוצר התחזק מאד במשטר הניאו-ליברלי, והם שולטים שליטה הדוקה במדיניות הפיסקלית על פי הקו המנחה של צמצום גרעונות הממשלה תוך כדי הורדת רמות המיסוי, שילוב אשר מחייב צמצום ניכר בהוצאות תקציביות. ברמה המוסדית, השינוי בא לידי ביטוי בהתחזקות של משרדי האוצר אל מול משרדים ממשלתיים וסוכנויות מדינתיות אחרות. בהקשר הישראלי, דפוס מדיניות זה עומד בניגוד למודל של מדינה מפתחת שהיה הגמוני עד אמצע שנות השבעים. על פי מודל זה המדינה שלטה בגיוס ההון ובהקצאתו בהתאם למטרות של פיתוח תעשייתי ותעסוקה מלאה לאוכלוסייה היהודית. במסגרת זו, מעורבות המדינה בכלכלה התבססה על יכולתה לגייס את המימון הדרוש לרמת הוצאות גבוהה. בנוסף למיסים על הכנסות וצריכה, הכלים שהופעלו כללו גיוס העברות חד-צדדיות (מתנות) מממשלות ותורמים זרים, העברת מרבית החסכונות ארוכי הטווח של הציבור (פנסיות, קופות גמל, קרנות השתלמות) לאוצר המדינה, ואף יישום והרחבה של תוכניות של ביטחון סוציאלי בתנאי שהוצאותיהן הצפויות תהיינה צנועות (לדוגמת ביטוח אבטלה, שהוחל בתקופה של תעסוקה מלאה). החל ממלחמת אוקטובר 1973 ואיתה קץ הצמיחה הכלכלית, האוצר מצא את עצמו כבול בהתחייבויות ובו בזמן תלוי בשיתוף הפעולה של משלמי המיסים והלווים כדי לממן את ההוצאות העולות. עם הבשלת המשבר האינפלציוני בתחילת שנות השמונים, אימץ האוצר

מתכונת אסטרטגית חדשה, שקיבלה ביטוי מוסדי במהלכים של "הרפורמה בשוק ההון" ו"התוכנית לייצוב המשק". ריסון הוצאות הממשלה תוך העברת האחריות על גיוס והקצאה של המימון להשקעות לגורמים פרטיים איפשרו לאוצר להשתחרר מעול המימון ובכך לכרות ברית עם יריבו, בנק ישראל, על סמך עניינם המשותף במעבר לפרדיגמה הניאו-ליברלית.

שינויים אלה קיבלו ביטוי גם ביחס של משרד האוצר למוסד למוסד לביטוח לאומי. כחלק מגמילתו מהצורך בגיוס אמצעי מימון בלתי מוגבלים, האוצר היה מוכן לוותר על הגדלת מיסי הביטוח הלאומי כאמצעי בעל מחיר פוליטי נמוך ל"ספיגת" כספים מהציבור. בצעד חריג שחושף את ההיגיון של המהלך כולו, משרד האוצר אף יזם מהלך של העברה הדרגתית של אחריות המעסיקים למימון הביטוח הלאומי למשרד האוצר עצמו. כלפי חוץ, צעד זה התאים למדיניות של התערבות המדינה ב"צד ההיצע", כי הוא נועד לכאורה להוזיל את עלויות העבודה למעסיקים ובכך לעודד אותם לייצור מקומות עבודה חדשים. אך מטרתו העיקרית של רפורמה זו הייתה להדק את השפעת האוצר על המוסד לביטוח לאומי על-מנת להביא לקיצוץ בתכניות רווחה אוניברסליות שגם הפכו לעול תקציבי וגם נתפסו כמדכאות את המוטיבציה לעבוד. אם כן, היו שלוש השלכות למהלך זה: סבסוד ההון, חיזוק התלות של העובדים בשוק העבודה ("re-commodification"), וגם צמצום האוטונומיה של המוסד לביטוח לאומי מבחינת מקורות המימון שלו. העובדה שלאור השינוי חלק גדול מהמימון של המוסד לביטוח לאומי מגיע ישירות מתקציב המדינה מקלה על משרד האוצר בניסיונותיו לצמצם תכניות של ביטחון סוציאלי, במיוחד במצבים המוגדרים כ"משבריים", כפי שאירע בתחילת שנות ה-2000.

האם המשבר הנוכחי יביא לשינוי בלוגיקה המוסדית ובדפוס המדיניות של משרד האוצר, שיאפשר חיזוק של מדינת הרווחה? האם המשבר ייאלץ את האוצר להשתמש בכלי מדיניות החורגים מהמסגרת הניאו-ליברלית? גם אם הוא מוכן לעת עתה להתיר במידת מה את הרסן הפיסקאלי, ניראה שהתשובה שלילית. לפחות בשלב הזה משרד האוצר מנסה להתמודד עם המשבר באמצעות פרקטיקות ניאו-ליברליות שמתואמות לזמנים קשים, במטרה לעודד את בעלי ההון לחזור ולקבל את האחריות על הובלת הצמיחה הכלכלית. דוגמה מאלפת לכך היא הקמת קרנות הסיוע לשוק אגרות החוב בשיתוף פעולה בין המדינה ומשקיעים מוסדיים, בהן בא לידי ביטוי העקרון של מעורבות המדינה באמצעות כלי השוק במטרה להבטיח את המשך תיפקודו של הסקטור הפיננסי הפרטי – גם אם בשלב זה הדבר מחייב סבסוד ("מדינת הרווחה לעסקים"). בה בעת, משרד האוצר ישתדל להמשיך ולשאוב את כוחו מעקרונותיו של "משמעת פיסקלית". בהקשר זה, דווקא המשבר הכלכלי – יחד עם "מלחמת עזה" – עלולים להעניק לאוצר את היכולת לפעול למען הגברת הצמצום התקציבי באמצעות הורדת מיסים והקטנת הוצאות. תקדים לכך אירע ב-2002-2003 כאשר משרד האוצר גייס פוליטית את המיתון ואת האינתיפאדה השנייה כדי להעניק לגיטימציה לצמצום ההוצאות החברתיות. התוצאה גם היום יכולה להיות לחץ פוליטי גובר על מדינת הרווחה וצמצומה בפועל.

כמובן שתוקפו של התרחיש שצויר כאן מותנה בהתפתחות המשבר הכלכלי העולמי וביטוייו המקומיים. במידה והערך הכלכלי של החסכוניות של מעמדות הביניים והמעמד הגבוה ימשיך להישחק, ובמידה ומגזרים ניכרים מאותן השכבות יעמדו בפני

פיטורים נרחבים בענפי הכלכלה המתקדמים – דבר שיפגע לא רק בהכנסותיהן השוטפות, אלא גם בשלל ההטבות, משמירה על תינוקות ועד לחלוקת מניות, שמרכיבים מעין "מדינת רווחה פרטית לחזקים" – ייתכן שתיוצר אפשרות של קואליציה בין-מעמדית חדשה בין שכבות חלשות ועמידות למען חיזוק ההגנה חברתית שמסופקת ע"י המדינה.

מה למעמדות ולכל זה? משברים כלכליים ומאבקים מעמדיים 1790-2008

אורי רם*

המשבר הפיננסי שפרץ בשלהי 2008 בארה"ב ומשם הלך והתפשט ברחבי העולם ואף הלך והתפתח למשבר כלכלי כולל, נידון בדרך כלל באחד משני האופנים הבאים: כלכלנים נוטים לפרש אותו מפרספקטיבה כמותית, כתוצאה של אי-איזון: עודף אשראי זול אשר בהעדר בטחונות מספיקים יצר בועה פיננסית הגדולה מדי ביחס לערכים הריאליים במשק. מדעני מדינה נוטים לפרש אותו מפרספקטיבה מוסדית, כתוצאה של אי-תיפקוד ראוי של הפיקוח המדינתי, שגרר פעילות ספוקלטיבית וסיכונית של חברות פיננסיות. לניתוח הכלכלי והמוסדי יתרון ברור – הם מצביעים על תופעות בנות כימות ועל שחקנים חברתיים גלויים (כגון חברות עיסקיות או מוסדות מדינתיים), והם אכן מאירים היבטים חשובים של המשבר. עם זאת, ניתוחים אלה חסרים פרספקטיבה מבנית, כזאת החושפת את המגמות הנסתרות וארוכות הטווח, שמעבר לתופעות המיידיות והגלויות. מטרת הרשימה הזו אינה להסביר את המשבר הנוכחי, אלא למקם אותו במסגרת ניתוחית רחבה יותר מזו המקובלת בשיח הציבורי השוטף. פרספקטיבה כזאת יכולה להראות כי, ראשית, המשבר הנוכחי הוא חוליה אחת בשרשרת היסטורית מתמשכת של משברי הקפיטאליזם (ולא אירוע חריג); שנית, כי המשבר כרוך בשינויים מערכתיים במשטר ההצבר הקפיטאליסטי (ולא רק בהיבטים כמותיים שלו); ושלישית, כי המשבר הוא בראש ובראשונה גילוי של קונפליקט בין-מעמדי מתמשך בין ההון לעבודה (במשולב עם היבטים כמותיים ומוסדיים, וכן היבטים טכנולוגיים ובינלאומיים). התפתחות הקפיטאליזם מאופיינת באופן היסטורי ב"גלים כלכליים" ארוכי טווח, המתחילים בצמיחה, עד להגעה לנקודת שיא, ומשם בהצטמצמות עד להגעה לנקודת שפל, שממנה מתחיל גל חדש של צמיחה וכן הלאה. את המחזוריות של הגלים הללו אבחן בשנות העשרים של המאה העשרים הכלכלן הסובייטי ניקולאי קונדראטייף (Kondratieff), והם מכונים על שמו גלי קונדראטייף (או בקיצור גלי ק. ; K Waves). כל גל כזה נמשך בערך חמישים שנים (למעשה בין 45 ל 60 שנים), והוא מתחלק לשני חלקים פחות או יותר שווים במשכם של כ 25 שנות צמיחה (Phase A; שלב א') והצטמצמות (שלב ב' ; B Phase). הגלים הללו מתרחשים קודם כל ב"מרכז המערכת העולמית" (בריטניה, ארה"ב וכו' – על פי התקופה ההיסטורית) אך כמובן מקרינים משם על שאר הכלכלות בעולם. בתחום הכלכלה המדינית מתנהל דיון נרחב באשר למדדים האמפיריים של גלי קונדראטייף (מחירים, תוצר לאומי לנפש, תוצר של ענפים מובילים וכיו"ב); באשר לחלות הגלים (התרחשותם במקביל או בהפרשי זמן ועוצמה בכלכלות שונות); ובאשר לסיבות התרחשותם (תנועה של השקעות, כגירסת קונדראטייף עצמו וכלכלנים נוספים; חידושים טכנולוגיים, כגישת ג'וזף שומפטר ו"ניאו-שומפטריאנים" אחרים; ונטיית שיעור הרווח לקטון כתוצאה ממאבק מעמדי, כגירסת ארנסט מאנדל ומרכסיסטים אחרים).

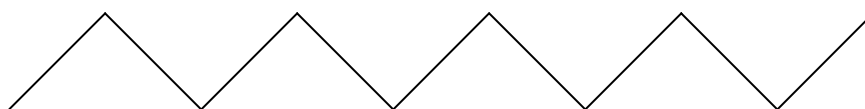
* פרופ' אורי רם, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

אף כי יש אסכולות שונות בעניינים אלה ואחרים, קיימת הסכמה רחבה לגבי עצם קיומה של תופעת גלי קונדאטייף או ה"גלים ארוכי הטווח" (ויש לציין כי מתקיימים במקביל גם גלים בעלי טווחים שונים). לגבי "תבנית העומק" של הגלים אדגיש כאן את ההסבר המעמדי. במרכז ההסבר הזה ניצב ההגיון הבסיסי של הכלכלה הקפיטאליסטית – היינו השאיפה לרווח מצד אחד, אך נטיית שיעור הרווח לקטון, מצד שני. ניגוד זה הוא תוצר של הסתירה הבסיסית של הקפיטאליזם – בעלות פרטית על אמצעי הייצור, ולעומת זאת חיברות מעמיק והולך של תהליך הייצור. כמו שהסביר כבר מרקס, בעוד שבכלכלות לא-קפיטאליסטיות מוצרים מיוצרים כדי להשתמש בהם, ולפיכך המחזור הכלכלי הוא "מוצר – כסף – מוצר"; הכלכלה הקפיטאליסטית מתייחדת בכך שמוצרים נוצרים כדי להפיק מהם רווח ולפיכך המחזור הכלכלי הוא "הפוך": "כסף – מוצר – כסף", כאשר כמות הכסף בסוף המחזור גדולה יותר מאשר בתחילתו, ומכילה את הרווח, או את "הצבר ההון". מטרת הפעילות הכלכלית היא, אם כן, הצבר הון, או במושגים מוכרים על התשואה להיות גדולה יותר מהתשומה. אופן הארגון של הייצור והמבנה החברתי המתאים לו מוכוונים לתכלית זאת. כאשר נוצר השילוב המתאים בתנאים נתונים, המשק הקפיטאליסטי מתנסה בצמיחה (שלב א'). אך במהלך הזמן נוצר או גדל ה"חיכוך" בין כוחות הייצור הקיימים לבין היחסים החברתיים בהם הם מעוגנים – כלומר מתערערת ההתאמה שהתקיימה בתוך "תצורת ויסות הצבר ההון" שהתמסדה (mode of regulation of the social structure) או "התצורה החברתית של הצבר ההון" שהתמסדה (capital accumulation of accumulation). מעמד העובדים – שמהם מופק הרווח (או "הערך העודף" שהוא הבסיס ל"הצבר ההון") גורם לכך ששיעור הרווח נוטה לקטון (וכך גם אף התחרות המתקיימת בין בעלי ההון עצמם) – אם בשל מאבק להגדלת שכר והטבת תנאים (שכאשר הוא מצליח מתחולל משבר הכרוך בנטיית שיעור הרווח לפחות), ואם ההפך, בשל יכולת הצריכה המוגבלת שלו (הגורמת למשבר של צריכת-חסר [underconsumption] או הצבר-יתר [overproduction]). לפיכך מתחילה שקיעת דפוס הייצור הקיים וההסדרים החברתיים הכרוכים בו (שלב ב'), וזאת עד להתגבשות דפוסים חדשים ויצירת דינמיקה חדשה של גידול בשיעור הרווח, צמיחה בפעילות הכלכלית ובהצבר הון (שלב א'), וחוזר חלילה. על בסיס דגם הסברי זה (שהוצג כאן בסכמטיות רבה) נציין להלן את המהלך ההיסטורי של גלי קונדאטייף ונדון במאפיינים העיקריים של הגלים, תוך הדגשת ההיבט המעמדי שלהם, וזאת עד למשבר הנוכחי. בתרשים שלהלן מוצג המהלך הכרונולוגי של גלי קונדארטייף ובהמשך הטקסט מבוארים בקצרה המאפיינים שלהם.

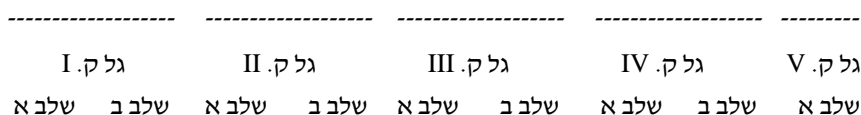
"גלי קונדארטייף", 1790-2008 *

1790 1825/6 1847/8 1873/4 1893/4 1913/4 1940/5 1966/7 1980/5 2008

נקודות שיא

נקודות שפל

* התרשים מסמן את התנודות הכלכליות בעיקר בבריטניה ובארה"ב.
 התרשים אינו משקף את הערכים הכלכליים, אלא רק מסמל את מועדי וכיווני התנודות.
 התרשים מבוסס חלקית על Marshall, Michael. 1987.

גל קונדארטייף מ.ס. I: 1790--1847/8

גל זה מציין את תחילת הקפיטאליזם התעשייתי במה שמכונה המהפכה התעשייתית הראשונה בבריטניה. הענף הראשוני שבו התרחשה המהפכה היה הכותנה, ואמצעי הייצור העיקרי בה היה נולי טוויה שבסוף התהליך היו מונעי קיטור. כאן החל להיווצר מעמד עובדים התלוי למחייתו בשכר. רווחיות ההון התבססה על "ניצול אקסטנסיבי" של העובדים, כלומר העסקת יותר עובדים (כולל נשים וילדים), יותר שעות, תוך ריכוז העבודה ב"מאנפקטורות" (manufacture) – בתי מלאכה שבהם שררה השגחה קשוחה. שלב הצמיחה של גל זה נמשך עד 1825/6 ואז החלה נסיגה. נסיגה זאת נבעה מהתארגנות מעמד הפועלים ומדרישות גוברות לחקיקה סוציאלית (שעות עבודה וכו') אך גם מן המגבלות הטבעיות של הניצול האקסטנסיבי – אחרי הכל ב 24 שעות היממה לא ניתן לייצר יותר מ 24 שעות.

גל קונדארטייף מ.ס. II: 1847/8--1893/4

המוצא מן הנסיגה של הגל הראשון נמצא ביישום של מקור אנרגיה חדש – מנוע הקיטור (וכריית פחת להפעלתו) ובהיווצרות של ענפי ייצור מובילים חדשים – בעיקר יציקת פלדה, וייצור הפעלה של רכבות ומסילות ברזל. עתה נעשה המעבר מן המנפקטורה למפעל התעשייתי (machinofacture), היכן שהפועלים איבדו לחלוטין את שליטתם

בתהליך הייצור. באמצעות הטכנולוגיה החל תהליך "ניצול אינטנסיבי", היינו הגדלת התפוקה של כל יחידת עבודה. בין אמצע המאה ה-19 והרבע האחרון שלה התרחש בבריטניה ה"בום הכלכלי הוויקטוריאני". כאשר זה מיצה את עצמו, נכנסה הכלכלה הוויקטוריאנית למשבר ברבע האחרון של המאה ה-19. ארגון העסקים בקפיטאליזם המנפקטורי והתעשייתי, במהלך גלי קונדארטייף I ו-II התאפיין ביזמות פרטית ומשפחתית ובתחרותיות, והוא מכונה קפיטאליזם של "יזומה חופשית" (laissez faire) או "קפיטאליזם תחרותי" או גם "קפיטאליזם ליברלי". בארה"ב זוהתה התקופה המקבילה עם ה"עידן המוזהב" (Gilded Age) ועם "ברונים השודדים" אשר הניחו את המסד של הקפיטאליזם האמריקני העולה.

גל קונדארטייף מ. III : 1893/4--1940/45

בעשור האחרון של המאה ה-19 מתחיל גל חדש של צמיחה והתפשטות, המכונה "המהפכה התעשייתית השנייה". גל זה נמשך עד תחילת מלחמת העולם הראשונה. הצמיחה בתקופה זאת קשורה למספר גורמים: התפתחות של ענפי ייצור וטכנולוגיות ייצור חדשים, בעיקר בתחומי הגז, הכימיה והחשמל; מעבר של התחבורה הבינלאומית לספינות מונעות קיטור; מהפכות תעשייתיות מהירות בארצות נוספות, המתחרות עם בריטניה על הבכורה – גרמניה וארה"ב; החדרת צורות ארגון וניהול עבודה חדשות ("טיילורזם", "ניהול מדעי" וכו'); תחרות בין המעצמות התעשייתיות, שהתבטאה באימפריאליזם ובקולוניאליזם בעיקר באסיה ובאפריקה. ניתן לראות מהלכים אלה כ"ניצול אקסטנסיבי" חדש, גיאוגרפי, המספק כר זול לחומרי גלם, להשקעות הון ולשווקי צריכה. כל אלה הביאו לצמיחה מהירה, וזאת עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. בתקופה זאת גם נוצרים ומתעצמים איגודים מקצועיים ומפלגות פועלים, וכמובן מתחוללת המהפכה הקומוניסטית ברוסיה. כל אלה נתפסים כאיום על הקפיטאליזם ובכך יצרו לחץ למיתון נזקיו החברתיים בהמשך.

לאחר המלחמה מתחיל מיתון שאפיין את התקופה שבין מלחמות העולם, ובליבו "המשבר הגדול" של קריסת הבורסה בניו-יורק ב-1929. התוצאה של המשבר היא שינוי מהותי במשטר ההצבר הקפיטאליסטי, שבראשו מהלך גדול של התערבות ממשלתית (הניו-דיל בארה"ב) הנוגדת את המגמה המשקית, תוך השקעה גדולה במפעלים ציבוריים ויזום יצירת מקומות עבודה, על בסיס של תקציב גרעוני. זוהי המהפכה הקיינסיאנית (ע"ש הכלכלן הבריטי ג'ורג' מיינרד קיינס), שתכליתה הצלת הקפיטאליזם באמצעים מדינתיים אך ללא-סוציאליזם (במקביל, גרמניה הנאצית יצאה מהמשבר באמצעות כלכלת מלחמה; וברית המועצות עברה תיעוש וקולקטיביזציה תחת הטרור הסטליני). בתקופה זאת גם נוצר והתמסד המשטר הכלכלי המכונה "פורדיזם" (או "קפיטאליזם מאורגן" או "קפיטאליזם מונופוליו"), הכולל ייצור של מוצרים סטנדרטיים בפס ייצור וכן – לראשונה – עידוד של צריכה המונית של העובדים כדי לספק ביקוש ולהימנע ממשברי עודף-ייצור (את המכונית החלו לייצר במפעלי פורד לצריכה המונית ב-1913, ובמהלך המאה היא הפכה – יחד עם שאר אביזרי "המשפחה הממוצעת" -- למנוע צמיחה כלכלי

בפני עצמה). כן חלה מ"מהפכה הניהולית" כאשר החברות הקפיטאליסטיות עברו מידי מייסדיהן לניהול בירוקרטי.

גל קונדראטייף מ.ס. IV: 1940/5—1980/5

ההכנות למלחמת העולם השנייה והמאמץ הכלכלי שדרשה המלחמה עצמה העצימו את המגמות של התערבות המדינה בכלכלה, הניהול הבירוקרטי של המשק, והתעסוקה המלאה. עם סיום המלחמה השתנה מאזן הכוחות הכלכלי והפוליטי העולמי, כאשר מעצמות הציר – גרמניה ויפן, ואף מדינות רבות שהיו קורבן לתוקפנותן נותרו חרבות, ואילו ארה"ב החליפה את בריטניה כמעצמה הפוליטית והכלכלית הראשונה. ארה"ב ביססה את מעמדה תוך הגשת סיוע ותמיכה למדינות שבתחום השפעתה, ובראש ובראשונה לגרמניה המערבית וליפן, זאת תוך כפיה של כלכלת שוק ומשטר דמוקרטי עליהן, ותוך יצירת משטר כלכלי ופיננסי (סחר ומטבע) בינלאומי תחת הנהגתה החד-משמעית (הסכמי ברטון-וודס). במדינות המערביות המתועשות התבססה והגיעה לשיאה מדינת הרווחה ובחלק מן המדינות הפוסט-קולוניאליות צמחה "מדינה מפתחת". כל זה היה הבסיס ל"תקופת זוהר" חסרת תקדים של פריחה כלכלית בתקופה שבין סוף מלחמת העולם ועד שנות השבעים הראשונות של המאה העשרים (שלב א של גל ק. הרביעי). תקופה זאת זכתה לכינויים כמו "הקפיטאליזם המתקדם" או "הקפיטאליזם המאוחר". מדינת הרווחה סיפקה "מנועי צמיחה" ציבוריים וגם דאגה לחלוקה מחדש של התוצר והביאה לרמה הגבוהה ביותר של שוויוניות בהיסטוריה החדשה. הבסיס לזה היה הסכמה חברתית מאזנת בין שלושת הקודקודים החברתיים החזקים: ארגוני העובדים, ארגוני התעשיינים, והמדינה.

תקופת הזוהר הזאת הגיע לסיומה בשלהי שנות השישים ובתחילת שנות השבעים (והחל שלב ב' של גל ק. הרביעי). הגורם לכך היה ירידת שעור הרווחיות של ההון. הסיבות לכך היו בעיקר עלייה במחירי חומרי הגלם (משבר הנפט) והעלות הגבוהה של העבודה, שהצליחה להשיג תנאי עבודה, שרותים חברתיים ובטוח סוציאליים ראויים. אף שכל אלה הם מקור לפיתוח חברתי וכלכלי, חלקו הפוחת יחסית של ההון נתפס כבעיה, ולפיכך ארגוני העובדים, והמדינה המתערבת -- הממסה והמחלקת -- הפכו ל"אוייב מספר אחד" של הימין החדש.

גל קונדראטייף מ.ס. V: שלב א': 1980/5-2008

בשנות השבעים המאוחרות ובשנות השמונים נפלו בזה אחר זה המשטרים הסוציאלי-דמוקרטיים במעצמות התעשייתיות ועלו לשלטון בהן משטרים המייצגים את "היוזמה הפרטית": השמרנים בבריטניה, הרפובליקנים בארה"ב, הנוצרים-דמוקרטים בגרמניה ועוד. גם כאשר מעת לעת עלו לשלטון מפלגות "שמאל" (הסוציאליסטים בצרפת, הלייבור בבריטניה, הדמוקרטים בארה"ב), הן פעלו במסגרת מה שהפך ל"חוכמה המקובלת" של הכלכלה הניאו-ליברלית. שלב א' של גל ק. החמישי החל בשנות השמונים. מבחינה טכנולוגית שלב זה מאופיין בהטמעתן של טכנולוגיות ייצור אלקטרוניות חדשות, בתפקיד המוביל של תעשיית ההי-טק והמידע, ובתפוצה המונית של אמצעי תקשורת חדשים. אמצעים אלה אף הפכו לנשאים של אשראי המוני לצרכנים (כרטיסי אשראי; משכנתאות

ועוד) ושל "כלכלה פיננסית" עצומה שצמחה במרחב הכלכלי הווירטואלי החדש (וכונתה בין השאר "קזינו קפיטאליזם"). התאגידים הפכו לטראנס-לאומיים; תהליכי הייצור והעבודה הוגמשו; הרגולציה הממשלתית על המטבע הוסרה; חברות ציבוריות ושירותים ציבוריים הופרטו; תקציבי המדינה קטנו; האיגודים המקצועיים הצטמקו; המיסוי ומיכוס הופחתו; תקציבי הרווחה קוצצו; יכולת ניווד ההון לעבר מקורות עבודה זולים ובלתי מוגנים גדלה; והתרבות המודרניסטית-ליברלית סבלה ממשבר לגיטימיות ומתחרות רב-תרבותית ופוסט-מודרנית.

המהלך הניאו-ליברלי והפוסט-פורדיסטי הזה, אף שנעשה בחסות המדינה, פרע את החפיפה היחסית שהתקיימה בין היחידה הפוליטית האזרחית (מדינת הלאום) לבין המשק הכלכלי על מרכיביו, ובכך ניטרל את היכולת של התערבות דמוקרטית בניהול הכלכלה. עקב כך, העבודה המאורגנת נחלשה וההון הפרטי התחזק. התוצאה החד-משמעית הייתה שינוי המגמה של חלוקת העושר: מגמת הרווחיות של ההון עלתה וחלקם היחסי של העובדים בתוצר ירד. בתקופה זאת הצטרפו למועדון הקפיטאליסטי חברות חדשות כערב הסעודית ונסיכויות הנפט, דרום-קוריאה וסין וכן הגוש סובייטי לשעבר, ומעמדה הכלכלי של ארה"ב ירד יחסית, אם כי היא נותרה במרכז המערכת הגלובאלית שנוצרה.

אך ב-2008 התברר כי כלכלת המידע והפיננסים, המחלישה או אף מיינתרת חלקים גדלים והולכים באוכלוסייה, אינה בת-קיימא. התברר כי חלק גדול מן ההון היה "נומינלי" בלבד, וכאשר נעשה הנסיון להגיע לתחתיתו ה"ריאלית" – התברר כי ההשקעה הריאלית בפיתוח יציב וארוך טווח נזנחה לטובת הרווחיות קצרת הטווח של הון.

כאן מתחיל שלב ב' של הגל החמישי. זהו הרגע ההיסטורי בו אנו נמצאים.

ניתוח המשבר הנוכחי (ובוודאי ניתוח מופעו בישראל) הוא מעבר לגבולות הרשימה הנוכחית, אך יש לקוות כי העקרונות המרכזיים של ניתוח אפשרי כזה הונחו ברשימה לעיל. הצבענו על כך כי "המשברים הכלכליים" של הקפיטאליזם אינם רק פרי של חוסר איזון כמותי או של טעויות ניהול מוסדיות. משברים אלה מתרחשים ברמה המדינתית והגלובלית בהקשר של ההתמודדות הנמשכת בין הון לעבודה על השליטה בכוחות הייצור, במהלך הייצור ובפירות הייצור. גם השימוש הכלכלי בטכנולוגיות ובמוצרים חדשים מהווה חלק מהתמודדות זאת.

נרמוז רק, לסיום, כי השאלה הניצבת כיום על סדר היום היא זאת: האם כאשר הכלכלה הקפיטאליסטית קורסת, המדינה תחלץ להציל את העובדים (כולל מעמד הביניים המתפרנס משכר, שהם הרוב המוחלט של האזרחים) ולקחת אחריות לעתידם, או להציל את בעלי ההון (שהם מיעוט שבמיעוט באוכלוסייה). כרגע נראה כי הכף נוטה לצד השני. וההצדקה לכך ברורה (לכאורה): במצב הנתון התמוטטות ההון הפרטי גוררת איתה גם את התמוטטות העובדים. אך הצדקה כזאת מתעלמת מכך שההיקף והעומק של שליטת ההון הפרטי היא גם הסיבה להתמוטטות, וכי מצב נתון זה הוא תוצאה של מדיניות קודמת שמוטטה את השליטה והתכנון הציבורי במשק כפי שאלה נהגו במדינת הרווחה. כשם שמשבר העלויות של מדינת הרווחה נוצל כהזדמנות להשתלטות ההון הפרטי על החברה, כך ניתן לנצל את משבר ההון הפרטי הנוכחי כדי להחזיר לידיים חברתיות את

השליטה על ההון שהורחק מהן. ניתן עתה לחזור מ"הפרטה" ל"החברה". אך כדי ששעת הכושר שזימן המשבר הנוכחי תנוצל כדי להחזיר את האחריות הציבורית על העושר הציבורי, פיתוחו וחלוקתו – ולא כדי לחלק שוב עושר ציבורי להון הפרטי -- יש צורך לחרוג מן הקונצנזוס הניאו-ליברלי ולחזור לחשוב על הכלכלה כעל מערכת ציבורית, הפועלת על-ידי הציבור ולמען הציבור. ברור כי מדובר כאן בנושא שאינו רק כלכלי אלא אף פוליטי, מסוג הנושאים שאינם נידונים בפוליטיקה הישראלית.

לקריאה נוספת:

- Aglietta, Michael. 1979. *A Theory of Capitalist Regulation*. New Left Books.
 Goldstein, Joshua S. 1988. *Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age*. Yale University Press.
 Marshall, Michael. 1987. *Long Waves of Regional Development* (Critical Human Geography). Palgrave Macmillan.
 Mandel, Ernest. 1995. *Long Waves of Capitalist Development: A Marxist Interpretation* (Based on the Marshall Lectures Given at the University of Cambridge). Verso.